

Соціальна ринкова економіка: основні орієнтири для України

УДК _____

ББК _____

Соціальна ринкова економіка: основні орієнтири для України / Під редакцією проф. Р. Клапгама. Видавництво _____

Публікація присвячена проблемам становлення соціальної ринкової економіки в умовах суспільно-економічних перетворень і структурних трансформацій в державі. Основну увагу приділено проблемам ринкових перетворень в Україні на основі використання теорії і практики соціальної ринкової економіки Німеччини.

Видання призначене для наукових співробітників, політичних діячів, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування, представників громадських організацій, а також студентів і всіх, хто цікавиться цією проблематикою.

ББК

Авторський колектив:

Р. Клапгам – професор університету м. Зіген (Німеччина), **М. Ломанн** – керівник Представництва Фонду ім. К. Аденауера в Україні, **О. Олійник** – к.е.н., директор Інституту Реформ, **А. Мокій** – д.е.н., професор Львівської комерційної академії, **В. Борщевський** – к.е.н., заступник директора Львівського філіалу Національного інституту стратегічних досліджень, **В. Магас** – к.е.н., консультант проекту БІЗПРО Регуляторна реформа в Україні, **Ю. Давиденко** – експерт Інституту Реформ.

© Представництво Фонду ім. Конрада Аденауера в Україні

© Інститут Реформ

ISBN _____

Зміст

	Стор.
ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП	
СОЦІАЛЬНА РИНКОВА ЕКОНОМІКА: ПРИНЦИПИ І ПОСТУЛАТИ	8
Методологічні засади формування соціальної ринкової економіки	8
Рівність можливостей у соціальній ринковій економіці	17
Економічна і соціальна роль конкуренції в соціальній ринковій економіці	24
Суспільна відповідальність підприємця в соціальній ринковій економіці	30
Орієнтири соціальної ринкової економіки для України	36
Проблеми України на шляху до соціальної ринкової економіки	36
Концепція і можливості реалізації конкурентної політики в Україні	41
Тіньовий ринок України: проблема і можливості її усунення з погляду принципів соціальної ринкової економіки	48
Малі та середні підприємства у соціальній ринковій економіці: значення та можливості підтримки	54
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	62

Передмова

Це видання являє собою певну новацію. Адже вперше зроблена спроба представити джерела, основи та історію розвитку соціальної ринкової економіки, яка стала рецептом успіху повоєнної Німеччини, ґрунтованому на теорії політичного порядку. В цій книжці викладена концепція соціальної ринкової економіки, як вона була представлена у 2002 році колу українських експертів, і доповнена резюме про обмін досвідом стосовно можливостей запозичення цієї моделі в Україні.

Соціальна ринкова економіка намагається поєднати "принцип свободи ринку з принципом соціальної компенсації" (Мюллер-Армак, 1956). Мова йде про модель політичного порядку, яка спирається на етичні засади індивідуальності, солідарності та субсидіарності. Її засадничими структурними елементами є:

- забезпечений правовою державою рамковий порядок, який регулює приватну автономію учасників ринку;
- прозорий та справедливий конкурентний порядок;
- валютний порядок, що забезпечується незалежним центральним банком;
- гідний людини суспільний порядок, що ґрунтується на економічній свободі.

В якості куратора цієї програми-діалогу Фонду Конрада Аденауера вдалося залучити професора д-ра Рональда Клапхама з Гісенського університету, роботи якого про соціальну ринкову економіку були перекладені багатьма мовами. Він також є автором засадничих розділів цього видання, присвячених основам соціальної ринкової економіки, рівності можливостей в умовах соціальної ринкової економіки, соціальній відповідальності підприємця в ринковій економіці, малим та середнім підприємства в ринковій економіці.

Партнером представництва Фонду Конрада Аденауера у здійсненні цієї програми-діалогу виступив Інститут реформ, який був заснований як незалежний аналітичний центр 1997 року тодішнім віце-прем'єром з питань економіки Віктором Пинзеником.

Наскільки великою є потреба в діалозі про концепцію соціальної ринкової економіки в пострадянських трансформаційних суспільствах, до яких належить і Україна, показали подекуди надзвичайно палкі дискусії на наших спільних семінарах, де мова йшла про державний протекціонізм та політику субсидій, а також про роль об'єднань, тобто соціальних партнерів у соціальній ринковій економіці, яка лежить в основі німецької концепції. Маються на увазі об'єднання підприємців, торгово-промислові палати, профспілки, але також і церковні організації. Учасники цих дискусій з німецького боку весь час підкреслювали, що реалізація концепції соціальної ринкової економіки в Україні повинна тісно поєднуватися з побудовою громадянського суспільства. Особливу увагу необхідно приділяти малим та середнім підприємствам, які в багатьох західних країнах забезпечують більшу частину робочих місць.

Крім того з'ясувалося, що соціальна ринкова економіка як політика порядку є цілісною системою, з якої не можна брати лише окремі елементи. Тут мова йде про прийняття принципового рішення стосовно економічного та політичного порядку.

Сподіваємося, що ця праця надасть нового поштовху ухваленню такого принципового рішення. Адже і так змарновано занадто багато часу.

Д-р Манфред Ломанн
керівник Представництва
Фонду Конрада Аденауера в Україні

Вступ

Німецьке економічне “диво” - феномен який вразив весь світ наприкінці 40-х років минулого століття, коли зруйнована і знесилена війною, деморалізована постфашистська Німеччина, що перебувала в, здавалося б, сталених лещатах тотального монополізму та ідеологічних штампів, впродовж кількох років змогла закласти ті економічні основи, що обумовили її стрімкий поступ до економічного лідерства в Європі. До нинішнього дня цей приклад вважається одним з найбільш яскравих зразків грамотної економічної політики, еталоном системної зміни суспільно-економічних відносин та громадянських цінностей в державі, яка раніше сповідувала тоталітарні ідеї та поділяла централізовані підходи до управління у всіх сферах господарського життя.

Доктрина соціальної ринкової економіки, що лягла в основу повоєнного реформування Німеччини, є одним із класичних прикладів адекватного застосування теоретичних постулатів в певних історичних умовах. У світовій економічній думці цей феномен уособлює цілий методологічний напрям під назвою ордолібералізму, який являє собою німецький варіант неолібералізму, вплив якого на розвиток сучасної світової економіки залишається незмінно високим.

Теоретичні натхненники та практики-новатори цього напрямку, такі як В. Ойкен, Ф.Бем, В. Рьопке, А. Мюллер-Армак, Л. Ерхард, К. Аденауер залишаються незмінними авторитетами в економічному світі і користуються заслуженою повагою не лише у себе на батьківщині, але й далеко за її межами.

Особливо актуальними теоретико-прикладні здобутки політики соціальної ринкової економіки є для постсоціалістичних країн, які сьогодні перебувають на стадії реформування своїх суспільно-економічних систем та становлення ринкових принципів їхнього функціонування. Не в меншій мірі це стосується й України, адже не може існувати більш ефективного механізму вирішення її нинішніх проблем, як через викорінення проявів монополізму в усіх сферах суспільного життя та формування ефективного конкурентного порядку. Вони в немалій мірі потребують руйнації ідеологічних та теоретичних стереотипів минулого, зміни психологічних установок та прищеплення адекватних форм соціальної поведінки громадян, перегляду ролі, значення, повноважень і завдань органів державної влади та місцевого самоврядування, становлення громадянського суспільства тощо.

Цілі і завдання, що стоять перед нинішньою українською політичною верхівкою і які стояли перед повоєнним німецьким урядом на чолі з К. Аденауером і Л. Ерхардом в значній мірі подібні. Ознайомлення із теорією та практикою економічної політики повоєнної Німеччини, її творче осмислення та вміле використання, може заповнити нинішній вакуум ідей в українській економічній політиці, який склався внаслідок невдач реформеного періоду.

Одне з пріоритетних місць у цьому зв'язку відводиться дослідженню та опису системи принципів, запропонованих фундаторами школи соціальної ринкової економіки, які були свого часу реалізовані в Німеччині, а сьогодні цілком реально можуть лягти в основу суспільно-економічних перетворень і соціальних стандартів сучасної України.

На жаль, більшість наших співвітчизників, так само, як і численні українські політики, вчені-економісти, практики і бізнесмени ще достатньо мало знають про суть і головні засади формування соціальної ринкової економіки, перебуваючи у полоні певного скептицизму та зневіри щодо можливості підвищення ефективності розпочатих в

державі ринкових реформ. Адже численні труднощі та негаразди на цьому шляху серйозно похитнули впевненість населення в оптимістичному завершенні так званого „перехідного періоду”, принаймні в найближчій перспективі. Економічні проблеми, соціальні катаклізми, тіньова економіка та корупція, які регулярно фігурують у засобах масової інформації, художній, політичній та економічній літературі, в телефільмах і телепередачах, озвучуються з найвищих державних трибун, закономірно сприймаються як певний об’єктивний процес, неминуча данина перехідному періоду. А відтак, будь-які нові підходи в економічному мисленні та ринкові інновації сприймаються на загал як нікчемні спроби „політиканів” здобути своє місце на політичній арені чи у владних структурах, використовуючи проблеми та страждання суспільства.

Ситуація ускладнюється і тим, що насправді існує прошарок людей, що будують свою політичну кар’єру на суспільному незадоволенні владою, не маючи при цьому жодних конструктивних ідей і не володіючи спроможністю виконувати взяті на себе зобов’язання. Неодноразові вибори, на яких такі люди неодмінно „впливали на поверхню” сформувавши в населення своєрідний „імунітет до перспективи”. Перефразовуючи одного з лідерів школи соціальної ринкової економіки Л. Ерхарда: тривалі проблеми та негаразди, зумовлені постійними суб’єктивними прорахунками та зловживаннями влади, забезпечують цій же владі суспільну підтримку через зневіру людей у можливості корінному виправлення ситуації на краще, сприйняття ними труднощів як закономірних та об’єктивних на шляху до „світлого майбутнього”.

В цьому сенсі німецький досвід реалізації доктрини соціальної ринкової економіки є достатньо показовим і промовистим. Адже до початку її впровадження в 1948 році, так звані тимчасові адміністрації, що діяли під контролем розвинутих в ринковому і демократичному розумінні США та Великобританії, не змогли досягнути відчутних зрушень в економічній сфері, а населення країни було доведено до стану відчаю та сприймало повоєнну розруху як об’єктивний процес на довготривалу перспективу. Однак кардинальна зміна принципів регулювання економіки на основі послідовного втілення політики конкурентного порядку буквально за лічені місяці змінила суспільні настрої, породила оптимізм та ентузіазм народу і впродовж кількох наступних років дозволила Німеччині стати одним з економічних лідерів континенту.

Таким чином, існує достатньо очевидна аналогія з українськими реаліями. А відтак - з’являється надія, що широке пропагування принципів і досягнень німецької економічної школи, ознайомлення фахівців, науковців, молоді із сутністю соціальної ринкової економіки, її методологічними основами та засадами функціонування в Німеччині дасть змогу використати набуті здобутки в практиці українських реформ, уникнути банального отождолення цієї складної, гнучкої і систематизованої, ідеологічно витриманої та концептуально вивіреної доктрини з почасти існуючим у нас примітивним її розумінням як моделі перерозподілу соціальних благ на користь малоїмущих верств населення.

У зв’язку з цим існує гостра необхідність у популяризації принципів і механізмів, які лежать в основі функціонування соціальної ринкової економіки, критеріїв її формування та еволюції, а також тих потенційних загроз і небезпек, що чекають на суспільство в разі відходу від концептуальних засад цієї доктрини під час реалізації курсу на проведення відповідних реформ.

З цією метою Представництво Фонду ім. Конрада Аденауера в Україні, спільно з недержавним аналітичним центром „Інститут Реформ” започаткувало реалізацію проекту “Соціальна ринкова економіка: основні орієнтири для України”, покликаного донести до свідомості широких верств українського суспільства, лідерів та активних

учасників громадської діяльності, політиків, державних службовців і вчених-економістів, молоді широкий спектр інформації щодо ідейних цінностей, принципів і теоретичних підвалин соціальної ринкової економіки, її витоків і практики реалізації в умовах повоєнної Німеччини, можливостей і напрямів впровадження окреслених підходів в українських реаліях, спроможності адаптації німецького досвіду, набутого в другій половині двадцятого століття в українських умовах початку третього тисячоліття. Невід'ємною частиною згаданого проекту є видання цієї публікації, в якій зібрані та систематизовані матеріали, підготовлені досвідченими експертами з питань соціальної ринкової економіки, фахівцями з Німеччини та України, активними учасниками, наукових семінарів, круглих столів і громадських обговорень з цієї проблематики, що проводились в різних містах України і Німеччини.

Першочерговою метою, яка стоїть перед авторським колективом цього видання є донесення до читачів повноцінної та всеосяжної інформації про сутність соціальної ринкової економіки як теоретичної доктрини та методологічної бази реформ, і водночас як практично реалізованої концепції та феномену, що вважається одним з найяскравіших і найбільш вдалих в економічній практиці XX століття. На основі ознайомлення із запропонованими підходами до аналізу суспільно-економічної проблематики, вдумливий читач отримає змогу чітко зрозуміти світоглядне значення ідей і моральних цінностей, як базових елементів, що лежать в основі парадигми ринкових змін і визначають формування ефективного економічного порядку, завдяки якому суспільство здатне забезпечувати свій господарський саморозвиток і досягати конкретних результатів як в економічній, так і в соціальній сфері. Крім того, ознайомлення з практикою функціонування німецької економіки в повоєнні роки і до цього часу дозволяє акцентувати увагу на тих центральних положеннях, які визначають загальну ефективність всієї суспільно-економічної системи та забезпечують реалізацію відповідних заходів з утвердження принципів, притаманних саме конкурентному порядку як основи найбільш ефективного використання країною обмежених ринкових ресурсів.

Публікація складається з двох частин. Перша – описує базові теоретичні ідеї, що лежать в основі моделі соціальної ринкової економіки, а друга – розглядає можливості застосування принципів соціальної ринкової економіки в сучасних українських реаліях, спрямовуючи їх на вирішення найбільш гострих суспільно-економічних проблем нашої держави.

Сподіваємося, що ознайомлення з публікацією дозволить читачам усвідомити, що соціальна ринкова економіка це не просто якийсь влучний вислів чи гарний надуманий “салоган”, а це продумана, послідовна теоретико-прикладна доктрина, яка дозволяє підвищувати соціальні стандарти суспільства не лише за рахунок державного втручання в механізм перерозподілу доходів. Вона являє собою струнку систему економічних поглядів, ґрунтованих на неоліберальних цінностях свободи, індивідуалізму, чесної конкуренції та громадянського партнерства. Соціальна ринкова економіка – це еволюційний підхід до ведення суспільно-економічної політики в державі, це вміння працювати зі спонтанною, самоорганізованою та стохастичною (недетермінованою) ринковою системою, здатною до органічної регенерації (чи дегенерації) та непідвладною волі жодного адміністративного центру.

Соціальна ринкова економіка – це вирішення соціальних проблем на основі економічного зростання, а не шляхом централізованого перерозподілу благ. В цьому сенсі, принциповим є усвідомлення того, що еволюціонуюча, ефективна ринкова економіка вже за своїм визначенням не може не бути соціальною. Хоча би тому, що економічне зростання тягне за собою підвищення обсягів виробництва та прибутковості

компаній, відтак автоматично сприяє збільшенню заробітної плати та відрахувань на соціальні потреби в суспільному масштабі. Крім того, відкрита конкуренція, яка є невід'ємним атрибутом соціальної ринкової економіки, забезпечує домінування на ринку виключно тих підприємств, котрі використовують суспільні ресурси найкраще, а значить з найбільшою соціальною віддачею.

Таким чином, соціальна ринкова економіка є такою системою самоорганізації суспільного життя, в якій через реалізацію політики конкурентного порядку відбувається гармонійне узгодження індивідуальних та суспільних інтересів. Дотримання принципів соціальної ринкової економіки, на наш погляд, виступає тією “рятівною соломиною”, що сьогодні здатна вирвати українську економіку з лещат неефективності та низьких соціальних стандартів, державного протекціонізму та суб'єктивізму в прийнятті управлінських рішень, деморалізації суспільства та неетичних методів ведення бізнесу, клановості та монополізму і перевести її на шлях цивілізованих форм конкурентної боротьби та громадянської відповідальності.

ЧАСТИНА I. Соціальна ринкова економіка: принципи і постулати

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Соціальна ринкова економіка як інновація

В аналізі економічного розвитку розрізняють два види нового знання: винахід, або інвенцію, та його втілення на практиці через подолання економічного та технічного опору – інновацію. В цьому сенсі модель соціальної ринкової економіки в Німеччині можна розглядати як винахід у соціальних науках, оскільки вперше в якості економічної системи було запропоноване поєднання економічної конкуренції та соціальних гарантій. Наукове досягнення полягає в тому, що дієва соціально орієнтована економіка є цілком реальною. Адже старі уявлення полягали в тому, що ринкова економіка поєднувалася з кризами та негативними соціальними явищами, а планова економіка – із соціальним поступом. Цьому була протиставлена модель поєднання принципу свободи ринку з соціальною компенсацією. Була сформульована ідея економічного порядку, яка має на меті “на основі конкурентної економіки поєднати вільну ініціативу з гарантованим саме завдяки економічній ефективності соціальним поступом” (Мюллер-Армак, 1956).

Нове поняття “соціальна ринкова економіка” було вперше використане у 1947 році А. Мюллером-Армаком ¹ в його роботі "Командна економіка та ринкова економіка" для того, щоб позначити розроблену ним концепцію нового економічного порядку, яка полягала у поєднанні конкуренції з соціальною компенсацією.

Впровадження цієї нової ідеї в політику відбувалося в період після 1945 року і наштовхувалося на опір опозиційних партій та великої частини профспілок. З 1945 по 1948 рік у західній частині Німеччини, яка перебувала під окупацією американських, британських та французьких військ, не було чіткого уявлення про те, який економічний порядок має панувати в цій частині країни. Після проведення у червні 1948 року грошової реформи, скасування фіксованих цін та господарчих директив, розпочалася практична реалізація концепції соціальної ринкової економіки. Цей процес був пов'язаний з особистими заслугами тодішнього міністра економіки Людвіга Ерхарда (1897-1977), який у своїй книзі "Добробут для всіх"² палко виступив на захист свободи та конкуренції в економіці. Під політичним керівництвом Християнсько-демократичного Союзу Німеччини ця концепція була поступово втілена у життя (див. Дюссельдорфські тези ХДС 1949 року). Ідея соціально орієнтованого ринкового економічного порядку, зважаючи на її великі соціальні та економічні успіхи, була запозичена іншими політичними партіями Західної Німеччини (див. Шлехт/Штольтенберг, 2001). Починаючи з "Годесберзької програми" Соціал-демократичної партії Німеччини (1959 р.) вона і досі поділяється всіма політичними групами Німеччини.

Основи новітнього синтезу ринкової економіки та соціальних гарантій

Досягнення економічної науки

Концепція соціальної ринкової економіки опирається на економічне вчення про вплив інституцій і правил на поведінку економічних суб'єктів. Серед німецькомовних авторів необхідно виокремити в першу чергу роботи представників так званої Фрайбурзької

¹ 1901-1978; на той час професор економіки Мюнстерського університету

² Перше видання здійснене у 1957 році.

школи 30-х та 40-х років минулого століття. Мова йде про групу німецьких науковців Фрайбурзького університету, зокрема про економіста Вальтера Ойкена (1891-1950) та правника Франца Бема (1895-1977). Ця школа має також назву ордолібералізму, який являє собою німецький варіант неолібералізму.

Вальтер Ойкен вперше розробив теорію економічного порядку, яка описує принципи і методи, згідно яких розробляються, координуються і реалізуються плани окремих економічних одиниць за умов економіки, що ґрунтується на розподілі праці. Серед доробку Фрайбурзької школи слід виокремити два моменти:

1. Типологія економічних систем. Якщо застосовувати інституціональний критерій, а саме: хто є плануючою інстанцією при прийнятті економічних рішень, то можна прийти до двох елементарних форм економічного порядку. Якщо багато суб'єктів планують автономно, то це буде ринкова економіка; якщо планує одна інстанція, що ухвалює рішення, тоді мова йде про централізовану керовану економіку. Сформульована таким чином дуалістична теорія порядку впродовж багатьох десятиріч визначала політико-економічну дискусію навколо ринкової та планової економіки.

2. Можливість формування економічного порядку. Замість неминучої зміни одного економічного порядку іншим (історичний детермінізм марксизму) стверджується можливість створення та зміни економічного порядку шляхом політичних рішень. Економічний порядок є "встановленим" порядком, він являє собою творче досягнення правової держави. Мова не йде про те, що суспільство довільно може обирати для себе певний економічний порядок, проте існують можливості прийняття рішень в розумінні поєднання різних системних елементів ринкової та державної економіки.

Мюллер-Армак підхопив цю ідею Фрайбурзької школи, одночасно наголошуючи на тому, що сучасна ринкова економіка вимагає активної економічної політики, яка відповідала б соціальним завданням вільного суспільства. При цьому необхідно діяти у двох напрямках:

Перший - передбачає проведення економічної політики у формі **політики порядку**, яка створює і змінює довготермінові рамкові умови діяльності економічних суб'єктів. Завданнями політики порядку є передусім конкурентний порядок, система власності, конституція підприємств, фінансова, валютна, зовнішньоекономічна та соціальна системи. Політичними ознаками політики порядку є те, що вона здійснюється законодавчою гілкою влади, розрахована на тривалий період і через економіко-політичні рішення змінює якісні показники.

З іншого боку, необхідно також здійснювати **політику процесу**, яка спрямована на управління економічним процесом. Мова йде про вплив на економіку через змінні економічні величини. Головними сферами є політика зростання та стабілізації, яка використовує інструменти грошової, фіскальної, валютної політики та політики заробітної плати. При цьому необхідно зважати на те, що для забезпечення сумісності з ринком окремих економіко-політичних кроків, ці кроки не повинні блокувати або ж спотворювати ринковий механізм, що ґрунтується на вільній пропозиції, вільному попиту та гнучких цінах. Політичними ознаками політики процесу є її здійснення виконавчою гілкою влади та незалежним національним банком. вона розрахована на коротку та середньо-термінову перспективу і через неї змінюються кількісні показники.

Другий напрям передбачає врахування соціально-політичних орієнтацій. Вони розглядаються як рівноправні поряд з цілями економічної ефективності, що становить принципову, якісну відмінність від капіталістичної, або ж вільної ринкової економіки. Соціальна політика як частина економічної політики повинна свідомо використовувати

досягнення ефективної ринкової системи задля перерозподілу доходів державою. Принцип сумісності з ринком є чинним також і для соціально-політичних кроків.

Етично-ціннісні основи

Окремі інституції і правила економічного порядку виникають та існують не ізольовано від норм, які є прийнятими в суспільстві, тобто від ціннісних уявлень суспільства. Тому було б невірним трактувати соціальну ринкову економіку лише як економічне вчення про організацію господарського життя. Мало того, необхідно визнати, що концепція базується на етичних вимогах, які мають своє соціально-філософське, або ж теологічне обґрунтування. Вони доповнюють й існують поряд з функціонально-предметними, економічними вимогами. Проект нового економічного порядку, що постав у роки після Другої світової війни, виник на ціннісній основі, яка сильно означена європейським християнським світоглядом. Суспільні уявлення, на які зорієнтована соціальна ринкова економіка, базуються на трьох принципах:

1. Визначальною є антропоцентрична орієнтація. В центрі уваги стоїть не колектив, держава чи абстрактне загальне благо, а людина як особистість, індивідуум. Отже, в ролі ціннісної основи виступає **принцип індивідуальності**. Саме з перспективи такого розуміння людини, яке розглядає індивіда в його особистій гідності, необхідно створювати всі рамкові умови суспільного життя. Економічний порядок, як і будь-який інший окремий порядок суспільного життя, повинен забезпечувати свободу і право на самовизначення, самовідповідальність та індивідуальний розвиток.

Саме сьогодні, в умовах сучасного індустріального суспільства, коли праця все більше індивідуалізується, тобто види діяльності все більше відходять від колективного примусу і прямують до індивідуальної відповідальності, принцип індивідуальності набирає дедалі більшої ваги.

2. До принципу індивідуальності додається **принцип солідарності**. Адже окрема людина, як істота соціальна, знаходиться у постійних зв'язках та взаємозалежності з суспільством. Солідарність передбачає, що люди перебувають у взаємозв'язку та взаємній відповідальності одне перед одним. Це вимагає загалом подолання соціальної несправедливості та вирішення існуючих конфліктів інтересів мирним шляхом.

3. Поєднання принципів індивідуальності та солідарності не є елементарним, воно вимагає відповідних системних зусиль. Для цього існує **принцип субсидіарності**, який може розглядатись інституційним правилом, що допомагає одночасно реалізувати принципи індивідуальності і солідарності. Адже правило субсидіарності захищає окрему людину, її свободу та індивідуальні права на самореалізацію в усіх сферах життя. Все, що окрема людина в змозі досягти з власної ініціативи та власними зусиллями, не повинне зазнавати перешкод з боку суспільства чи держави. Одночасно принцип субсидіарності визнає необхідність та важливість посередницьких груп та інституцій в суспільстві, наприклад, солідарних співтовариств, груп самопомогі, об'єднань тощо. Суспільна природа людини не вичерпується інститутом держави, вона реалізується також у різноманітних проміжних суспільних групах, в менших громадських осередках – родині, громаді, підприємстві та в групах за економічними, соціальними, політичними чи культурними інтересами.

Структура соціальної ринкової економіки

Якщо спробувати пояснити структуру моделі соціальної ринкової економіки, то можна виокремити її п'ять складових елементів (Ламперт/Боссерт, 2001)

Правова держава і приватна автономія

У ринкових системах окремі економічні елементи (споживачі, або домашні господарства; підприємці, чи виробничі одиниці) мають право на автономні рішення щодо принципових економічних питань. В правовій державі, яка покликана гарантувати свободи та забезпечувати справедливий порядок, приватні економічні суб'єкти надійно захищені від втручання держави у реалізацію своїх повноважень шляхом надання їм прав конституційної сили (основних прав). За допомогою положень приватного права відбувається відмежування приватної сфери від державних впливів.

До приватної автономії в економічній сфері належать в першу чергу наступні інституції та правила:

- ✓ приватна власність (захист приватної власності як конституційного елементу ринкової економіки є передумовою її приватногосподарського використання та застосування на користь загалу, що породжує так звану соціальну відповідальність власності);
- ✓ свобода укладення договорів;
- ✓ свобода пересування;
- ✓ свобода вибору місця проживання;
- ✓ свобода вибору роду занять і професії;
- ✓ свобода об'єднань.

Конкурентний порядок

Існування та дієздатність ринкової економіки залежить від існування відкритої та ефективної конкуренції на якомога більшій кількості ринків. Ця конкуренція повинна заохочуватися і захищатися державою. Це відбувається в основному завдяки проведенню відповідної конкурентної економічної політики (наприклад, скороченню дотацій, дерегуляції, свободи зовнішньоекономічної діяльності тощо) в тому числі – через спеціальну конкурентну політику, що ґрунтується на обов'язкових правилах конкуренції.

Правила конкурентної боротьби в Німеччині сформульовані в "Законі про недопущення обмежень конкуренції" (ЗНОК), який був ухвалений 1958 року і востаннє зазнав змін 1999 року. Закон встановив рамковий порядок конкурентної поведінки приватних та державних підприємств, він є основою діяльності державного органу із захисту конкуренції (незалежне антимонопольне відомство з місцезнаходженням у Бонні). Це відомство раз на два роки детально звітується про свою діяльність перед парламентом і громадськістю.

Правила ЗНОК покликані загалом не допускати обмежень конкуренції в економіці Німеччини, незалежно від того, чи виходять вони від німецьких, чи іноземних підприємств (територіальний принцип). Під обмеженням конкуренції розуміють правове або фактичне обмеження релевантної для конкуренції свободи в прийнятті рішень або поведінки учасника економічної діяльності стосовно використання одного або декількох параметрів, наприклад, ціни, кількості, якості, регіонів збуту тощо.

Першим важливим напрямом конкурентної політики є антимонопольна політика. Якщо два або більше юридично самостійних підприємства намагаються домовитися між собою про спільні параметри діяльності на одному економічному рівні, то мова йде про спробу перешкоджання відкритій конкуренції. Йдеться про заздалегідь свідомо скоординовану поведінку на певному конкретному ринку. Це відбувається у формі картелю (домовленість про розподіл ринку між кількома його учасниками) на сонові

певної угоди або спільних рішень, або ж у формі узгодженої поведінки (паралельна поведінка).

Закон про недопущення обмеження конкуренції містить принципову заборону створення картелів. Несанкціоноване створення картелю заборонене і підлягає покаранню. В якості санкцій передбачені грошові стягнення до трикратної величини незаконно отриманого прибутку, а також компенсація завданих збитків. За певних економічних умов заборона картелів може бути послаблена або скасована. Тому інколи говорять про "діряву" заборону картелів. У виняткових випадках допускається створення окремих типів картелів, в першу чергу з метою підвищення прозорості ринку, сприяння технічній раціоналізації, покращення гнучкості і пристосованості середніх підприємств. За наявності цих умов і якщо картель не буде відчутно обмежувати конкуренцію, антимонопольне відомство може дозволити створення таких спеціальних картелів. Проте, такі легалізовані картелі підлягають спеціальному нагляду з метою недопущення зловживання монополюючим становищем на ринку. До того ж, дозвіл на створення картелів у Німеччині діє обмежений термін, як правило, не більше трьох років.

Наступним напрямом конкурентної політики є **нагляд за недопущенням зловживань**. Він стосується будь-яких обмежень конкуренції з огляду на домінування на ринку тих чи інших фірм. Домінування на ринку завжди стосується певного виду товарів, тобто відповідного ринку і має предметну, територіальну і часову складову. Зловживання домінуючим становищем на ринку виявляється в експлуатації попередніх і наступних суміжних ланок економічного процесу та створенні перепон підприємствам однакового із собою економічного рівня. В обох випадках обмежується свобода прийняття рішень та діяльності іншими підприємствами, а отже, і відкрита (вільна) ефективна конкуренція.

Третій важливий напрям конкурентної політики становить **контроль за об'єднанням (злиттям)** підприємств. Він покликаний встановити контроль над процесом концентрації на ринку. Необхідно уникнути створення ринкових структур як з боку виробників, так і з боку споживачів, які б диктували свої умови на ринку. При цьому виходять з так званого структурного підходу, який дозволяє зробити висновки про відповідну поведінку на ринку та результати цієї поведінки з огляду на конкретну ринкову структуру. В центрі контролю над злиттям підприємств знаходиться концентрація підприємств шляхом зовнішнього розширення, тобто через придбання іншого підприємства і через скуповування акцій (починаючи з 25 відсотків капіталу).

В залежності від обсягу обороту підприємств, що об'єднуються, контроль над злиттям здійснюється до запланованого об'єднання, або ж після нього. В кожному випадку антимонопольне відомство перевіряє, чи призводить таке об'єднання до домінуючої позиції на ринку чи її посилення. Наприклад, в разі відмови у запланованому злитті федеральний міністр економіки Німеччини, спираючись, як правило, на експертний висновок незалежної антимонопольної комісії, може видати спеціальний дозвіл на проведення такого об'єднання з огляду на загальноекономічні інтереси.

Грошовий порядок

Стабільність вартості грошей є необхідною умовою ефективності, а отже і дієвої соціальності ринкової економіки. Значення стабільної вартості грошей стане зрозумілим, коли уявити собі негативні економічні і соціальні наслідки інфляції. Інфляція визначається як процес постійного знецінення грошей, що виявляє себе у зростанні загального рівня цін і у відповідному зниженні купівельної спроможності грошей. Як правило, індикатором зміни вартості грошей слугує індекс споживчих цін.

Інфляція виникає лише тоді, коли грошова маса зростає безвідносно до виробничого потенціалу національної економіки. Тому ключова роль у здійсненні стабілізаційної політики належить контролю над грошовою масою. Це має свій вияв у інституціональному рішенні, яке полягає в наступному: хоча держава і зберігає повноваження видавати закони про валютну, грошову та казначейську системи і регулює платіжний обіг з іншими країнами, проте забезпечення економіки грошима є виключною компетенцією незалежного Центрального банку. Для виключення політичного впливу на забезпечення економіки грошима та для підпорядкування грошової політики суто Центральному банку у 1957 році в Німеччині був прийнятий "Закон про Німецький Федеральний банк", який містить цілу низку положень про грошовий порядок. Вирішальне значення має при **цьому функціональна і кадрова незалежність Центрального банку**. Цей організаційний принцип був запозичений і навіть посилений Європейським Союзом при укладанні валютного союзу та створенні Європейського Центрального банку.

Німецька модель зводилася в основному до наступного. При виконанні своїх повноважень Центральний банк міг автономно, тобто незалежно від парламенту та уряду, приймати рішення щодо застосування інструментів грошової політики. Дотримуючись свого основного завдання – "гарантувати стабільність валюти" – він був зобов'язаний, згідно закону, підтримувати загальну економічну політику уряду. Маються на увазі економічні цілі так званого "магічного чотирикутника" – стабільність грошей, повна зайнятість, збалансованість платіжного балансу та адекватне економічне зростання.

Автономність у прийнятті рішень Центральним банком забезпечувалась також правилами, які обумовлювали кадрову незалежність його керівництва. Диференційована система призначення членів Ради Центрального банку і тривалі періоди повноважень його президента та членів Ради, які в принципі не можна було скоротити, створювали високий рівень особистої незалежності. Загалом грошовий порядок в Німеччині зміцнив статус та довіру до Центрального банку на національному та міжнародному рівні. Порівняно невисокий рівень інфляції в Німеччині та міцність німецької марки на валютних ринках стали результатом тривалої та надійної політики стабільності Німецького Федерального банку.

Соціальний порядок

Важливим складником соціальної ринкової економіки є соціальний порядок. Маються на увазі законодавчі та інші інституційні рамкові умови для спрямування на соціальні цілі діяльності приватних та державних агентів. Характер соціальних інституцій та заходів має відповідати цілям вільного суспільного устрою, який, поряд із забезпеченням економічної свободи в рамках правової держави, мусить створити гідний людини соціальний порядок.

Після початку поступового впровадження на теренах Західної Німеччини соціальної ринкової економіки у 1948 році уявлення про відповідний соціальний порядок були набагато менше визрілими, ніж про конкурентний чи грошовий. Тут не існувало чогось подібного до теорій конкуренції чи грошової системи. Крім того, бракувало всебічного уявлення про соціальну політику порядку. Таким чином, було важко узгодити між собою новостворені інституції та правила соціального порядку. Проте, із самого початку концепція соціальної ринкової економіки містила певні принципи побудови сучасного соціального порядку:

1. Успішна економічна політика є одночасно хорошою соціальною політикою

Зважаючи на взаємозалежність економічного та суспільного порядку можна стверджувати, що економічна політика, яка спроможна забезпечити стабільність грошей, економічне зростання та повну зайнятість є одночасно найкращою соціальною політикою в найширшому розумінні слова. Адже успішна економічна політика не тільки створює необхідну матеріальну базу для соціально зумовленого трансферу доходів, але й розвантажує соціальну систему, наприклад, від необхідності сплачувати допомогу по безробіттю, соціальну допомогу тощо. Крім того, зростання реальних доходів громадян дозволяє їм вживати заходів для індивідуального соціального забезпечення і переймати таким чином на себе відповідальність за своє майбутнє.

2. Коригування результатів ринку

Оскільки ефективний конкурентний та стабільний грошовий порядок самі по собі не вирішують усіх соціальних проблем суспільства, необхідні додаткові заходи соціальної компенсації, наприклад, перерозподіл доходів через податкову політику, соціальний захист (соціальне страхування). Функціонуючий ринковий механізм також недостатній для досягнення усіх соціальних цілей. Тому у соціальній ринковій економіці необхідна як підтримка ринкових механізмів, так і коригування результатів ринку.

3. Соціальний захист від загальних життєвих ризиків

Соціальні інституції необхідні для економічного страхування кожного громадянина від таких загальних ризиків, як нещасні випадки, захворювання, інвалідність, похилий вік та безробіття. Стосовно конкретної форми соціального страхування існували й існують різні уявлення (наприклад, приватне чи державне страхування, частка приватного і державного фінансування соціального страхування тощо).

4. Принцип рівних можливостей

Сучасний соціальний порядок у вільному суспільстві був би неповним, якби він обмежувався лише соціальним страхуванням. Необхідно вживати заходів для створення рівних можливостей для кожного. Якщо в економіці має діяти принцип кращого результату, то це вимагає створення рівних умов для економічної діяльності, щоб громадяни мали можливість вільного доступу до участі в економічному житті. Якщо ж в результаті індивідуальної діяльності і за умов чесної конкуренції результати виявляться різними, то суспільство може з цим погодитися лише у випадку, коли стартові умови дійсно були рівні для всіх, (наприклад, рівні можливості освіти та підвищення кваліфікації). Сучасна соціальна політика, особливо за умов потужних структурних змін, мусить бути значною мірою політикою освіти. Можна навіть сказати, що нове соціальне завдання пов'язане з доступом якомога більшої кількості людей до освіти та нових знань.

Доцільною політичною відповіддю на нерівність людей, яка існує об'єктивно, є створення рівних можливостей для усіх. Проте, щодо нерівності внаслідок хвороби, непрацездатності і безробіття вірною політичною відповіддю будуть заходи суспільної солідарності.

5. Соціальне партнерство в економіці

Соціальна компенсація в суспільстві була би обмеженою, якби стосунки між найманими робітниками та підприємцями не розвивались у напрямі соціального партнерства. Попри існуючі розбіжності інтересів можна знаходити процедури, які дозволяють досягати згоди у врегулюванні існуючих конфліктів. Ця теза є підґрунтям, на якому в Німеччині розроблені правила функціонування представницьких органів на підприємствах (зокрема "Закон про представницькі органи робітників на підприємствах" та "Закон про

участь робітників у прийнятті рішень"), а також вся система тарифних угод, порозуміння та розв'язання суперечок.

Ринкова сумісність економічної політики

Будь-які економічні рішення повинні перевірятися і зважуватися відповідними державними органами з погляду їхнього впливу на всю економічну і політичну систему країни. Для прийняття адекватних рішень необхідні певні критерії, або ж генеральна лінія. Для цього пропонується проаналізувати окремі заходи економічної політики на їхню сумісність з концепцією соціальної ринкової економіки та поставити їх в залежність від її центрального елемента – а саме, ринкової координації (узгодженості). Ринкова, або ж системна сумісність економічної політики означає збереження дієздатності ринкової координації.

При аналізі окремих заходів економічної і соціальної політики розрізняють наступні ступені сумісності (хоча при цьому можуть виникати суттєві труднощі у градації):

- ✓ необхідної для системи (наприклад, для забезпечення свободи укладення договорів);
- ✓ сприятливої для системи (наприклад, лібералізація зовнішньої політики);
- ✓ адекватної системі (наприклад, загальна конкурентна політика);
- ✓ негативної для системи (наприклад, дотації на збереження не конкурентоздатних підприємств);
- ✓ руйнівної для системи (наприклад, заморожування цін або зарплат).

Конкуренція сучасних економічних порядків

Після розпаду соціалістичної планової економіки сучасна системно-політична дискусія ведеться навколо питання про те, яка ринкова система є найбільш ефективною з економічної і соціальної точок зору. В країнах Центральної і Східної Європи, які перебувають у стані економічної та суспільної трансформації, вже відбуваються інтенсивні дискусії навколо німецької моделі ринкової економіки. Інші форми ринкової економіки, притаманні західноєвропейським країнам, приміром Великобританії, Франції чи Швеції, також перебувають у полі інтересів відповідних фахівців, відрізняючись між собою в основному з погляду впливу держави на економіку та розумінням соціального порядку. Отже, сьогодні існують конкуруючі уявлення про різні форми ринкової економіки та демократії.

Крім того, перед усіма ринковими порядками індустріальних країн постає низка викликів: екологічні проблеми, високий рівень безробіття, сповільнення темпів економічного зростання, технологічно-зумовлені структурні зміни, в окремих випадках висока інфляція та гіпертрофована соціальна система. Відмінність від минулих років полягає у тому, що ці виклики постають на тлі глобалізації, інтернаціоналізації ринків і виробництва. Досягнута свобода пересування товарів та послуг, мобільність капіталів і, частково, робочої сили (зокрема, в країнах Європейського Союзу) вже більше не дозволяють розглядати економічну політику лише в суто національному аспекті. Так, наприклад, багато спільних екологічних та соціальних заходів тягнуть за собою значні витрати, що погіршує конкурентоспроможність окремих національних економік. Тому відбувається змагання між країнами за винайдення таких інституцій та правил, які б дозволили вирішити всі ці проблеми і зберегти або навіть посилити переваги своїх національних економічних систем.

В цьому змаганні соціальна ринкова економіка має ту перевагу, що вона була розроблена не як закрита і догматична, а саме як відкрита суспільно-економічна система. Її відкритість полягає у тому, що для вирішення предметних проблем, на основі

небагатьох суспільно визнаних основних цінностей, а саме – принципах індивідуальності, солідарності та субсидіарності – були створені конкретні інституції і правила економічної та соціальної політики. Проте, необхідно постійно аналізувати та, при необхідності, поліпшувати усталені способи вирішення проблем у світлі нових теоретичних здобутків та емпіричного досвіду. Соціальна ринкова економіка є динамічною моделлю, в межах якої необхідно постійно знаходити нові рішення щодо нівелювання напруженості між забезпеченням якомога більшої економічної свободи та потребою адекватної соціальної компенсації для відповідних верств населення.

Література

1. Л. Ерхард, Добробут для всіх, 1-е видання. Дюссельдорф, 1957 р.
2. А. Мюллер-Армак, Соціальна ринкова економіка (1956); надруковано в: А. Мюллер-Армак, Економічний порядок та економічна політика. Студії та концепції до соціальної ринкової економіки і європейської інтеграції. Фрайбург, 1966 р.
3. Г. Ламперт, А. Боссерт, Економічний і соціальний порядок Федеративної Республіки Німеччина в рамках Європейського Союзу; 14-е повністю перероблене видання. Мюнхен, 2001 р.
4. О. Шлехт, Г. Штольтенберг (видавець), Соціальна ринкова економіка. Основи, лінії розвитку, перспективи. Фрайбург, 2001 р.

Рівність можливостей в соціально орієнтованій ринковій економіці: концепція та перспективи втілення

Вихідне становище

Коли мова йде про рівність можливостей в умовах сучасної соціально орієнтованої ринкової економіки, то маються на увазі рівні для всіх стартові шанси, а не однакові для всіх результати. Адже в тій чи іншій країні суспільне становище окремих громадян, їх соціальний статус, а також такі важливі економічні ресурси, як фінансовий капітал чи власність, розподілені нерівномірно.

Необхідно виходити з того, що з певних особистісних, історичних або ж культурних причин справедливий доступ до економічних ресурсів, ринку та економічної конкуренції залишається для окремих осіб чи груп людей закритим. Саме тут необхідно докладати основних зусиль, якщо метою політики є реалізація рівності можливостей. Мова йде про те, щоб створити справедливі шанси у намаганні кожної людини забезпечити економічне підґрунтя для свого існування та способу життя. Проте, було б помилкою вважати, що можна знівелювати всі види нерівностей між людьми, які обумовлені їхніми інтелектуальними здібностями, енергією, старанністю, почуттям відповідальності, готовності до ризику, обмеженням споживання тощо. З іншого боку, у демократичному суспільстві політика повинна постійно бути спрямована на забезпечення рівності можливостей.

Цим шляхом йшла Німеччина з 1948 року, після розробки та запровадження концепції соціальної ринкової економіки. Принципове міркування полягає у наступному: соціальна нерівність як форма соціальної диференціації допустима лише у тому випадку, якщо вона не зафіксована за певними особами чи групами людей і не порушує певних суспільних меж. З концептуальної точки зору соціальна ринкова економіка несе постійний обов'язок соціального вирівнювання, який випливає з ідеї самовідповідальності та солідарності. Тому завданням держави є вирівнювання існуючої нерівності шляхом створення однакових стартових можливостей. Але в жодному разі не кінцевих результатів.

2. Гідність людини як мета політики

Економіка повинна служити людям. Але одночасно і людина виступає засобом, або інструментом економіки, репрезентуючи собою певну виробничу діяльність (будучи виробничим фактором), а також є носієм певного економічного процесу. Тому у рамках соціальної ринкової економіки дуже важливо розглядати людину не тільки як виробничий фактор, тобто як фактор праці та споживання продукції, але і з погляду забезпечення гуманних шансів для життя та розвитку. З огляду на обмеженість економічних ресурсів необхідно господарювати ощадно (економічний принцип), але одночасно і гуманно, тобто зважати на свободу та рівну гідність всіх людей. Таким чином, постає завдання – сформулювати критерії рівності шансів, а також визначити відповідні цілі щодо їх досягнення та розробити методи і способи їх реалізації.

В сучасній соціальній ринковій економіці цілі неекономічного порядку мають надзвичайно важливе значення. Вони визначають характер соціального порядку і, зрештою, всього економічного порядку. Вартісна система соціальної ринкової економіки пов'язана з певними уявленнями про людину, де визнається така об'єктивна цінність, як

гідність людини. Орієнтиром для політики є визнання та захист цієї гідності. Мова йде про створення такого суспільного порядку, який би відповідав вимогам забезпечення гідності людини. Стосовно економічного порядку це означає, що людина є одночасно джерелом, засобом та метою економіки.

Найвищий та керівний принцип – принцип людської гідності – можна сформулювати у юридичній категорії прав. Вони (права) створюють відповідні рамки, дотримуватись яких мусять як держава, так і приватні особи. Права першої генерації – це основні права, що належать усім людям. Це, по-перше, – індивідуальні свободи, які обумовлюють зобов'язання держави та громадян утримуватися від певних некоректних дій, і, по-друге, – це політичні права.

Людськими правами другої генерації називають соціальні права, тобто економічні, соціальні та культурні права. Вони є наслідком процесу емансипації, який посилювався протягом останніх десятиріч. Мова йде про створення передумов для рівного доступу до основних ліберальних та політичних прав. Без відповідного матеріального забезпечення може статися так, що людські права не будуть доступні для усіх людей, а залишаться лише привілеєм більш заможних верств суспільства.

Вже у 1945 році Хартія ООН “Про основні права” містила опис головних природних прав людини. В ній зазначені основні права, які “забезпечуються кожній людині незалежно від раси, статі, мови або релігії” (ст. 1.3). На міжнародному рівні унормування прав людини було посилене в “Загальній Декларації прав людини”, прийнятій ООН у 1948 році; у двох міжнародних пактах ООН від 1976 року про політичні, економічні, соціальні та культурні права (Громадянський пакт та Соціальний пакт). З метою інтернаціоналізації і, тим самим, універсалізації прав людини, були укладені також інші угоди, як наприклад Європейська Конвенція з прав людини та основних прав (1950 р.), а також Заключний Акт у Гельсінкі (1975).

В Німеччині державна політика ґрунтується на цінностях, що зафіксовані у Конституції. Стаття 1 Основного закону проголошує: “Гідність людини є недоторканою”. З цього випливає, що в центрі будь-яких дій знаходиться гідність особи, яка виступає членом вільного суспільства і користується правом на вільне самовизначення. Лейтмотивом політики рівних можливостей є людська особистість та її гідність, яка вільно розвивається у суспільстві.

Концепції та заходи щодо забезпечення рівності можливостей

Захист людської гідності через створення рівних можливостей вимагає існування відповідного рамкового соціального порядку, зокрема у галузі трудового та соціального права. Проте, нашим завданням є, в першу чергу, розгляд не юридичних чи конституційних аспектів, а феноменів політичного порядку, тобто, створення правил та інституцій, які у своїй сукупності і формують економічний та соціальний порядки.

В яких напрямках необхідно діяти, щоб забезпечити чесні стартові умови для усіх? За допомогою яких концепцій та заходів намагалися дотепер забезпечувати рівність можливостей? Який досвід набула Німеччина у цій сфері? Наведемо п'ять принципів, які добре зарекомендували себе при створенні чесних стартових можливостей для усіх в умовах соціальної ринкової економіки німецького зразка.

Рівність стартових можливостей на ринку праці

Першою точкою докладання зусиль у створенні рівних можливостей є ринок праці. Економічне існування більшості громадян будь-якої країни залежить як від можливостей

застосування власної робочої сили, так і від умов зайнятості на конкретному робочому місці. Зважаючи на центральне значення становища на ринку праці для життя та розвитку окремої людини, необхідно створити відповідні захисні правила. Тому вплив на ринок праці належить до найважливіших функцій соціальної політики. В Німеччині положення, покликані забезпечувати рівні можливості зайнятого населення, закріплені в Конституції, трудовому законодавстві, судових рішеннях, зокрема судів з трудових спорів та соціальних судів.

Конституція виходить з рівності, як основного соціального права людини, і конкретизує його по відношенню до ринку праці. В Конституції зафіксований, серед іншого, принцип рівноправності між чоловіком і жінкою та загальне основне право свободи вибору професії. Це надає захисту окремій особі у сфері, яка є особливо важливою для суспільного самовизначення, що ґрунтується на поділі праці. Обмеження свободи професійної діяльності допустиме лише у випадках, якщо існує нагальна необхідність захисту особливо важливих суспільних цінностей (наприклад, зобов'язання державних службовців поважати вільний демократичний порядок). З принципом вільного вибору професії тісно пов'язаний принцип заборони дискримінації. Він спрямований проти свавільної дискримінації окремих осіб чи груп людей в залежності від раси, статі, кольору шкіри, релігійних чи політичних переконань а також соціального чи національного походження. Він також орієнтується на недопущення дискримінації через створення гірших умов, наприклад, щодо заробітної плати чи доступу до посад в органах державного управління та через позбавлення прав, в тому числі – активного чи пасивного виборчого права. При цьому особливо важливого значення набуває боротьба з дискримінацією жінок на ринку праці.

Правила на ринку робочої сили, спрямовані загалом на те, щоб створити і забезпечити всім працездатним та бажаючим працювати такі робочі місця, які б відповідали нахилам та здібностям кожного. З цією метою можна вживати відповідних заходів державного впливу.

Через посилення прозорості на ринку праці та професійної і просторової мобільності робочої сили, наприклад, можна досягти кращої відповідності між попитом і пропозицією на досить різноманітних ринках робочої сили. Придатними для цього заходами є посередництво з боку державних чи приватних інституцій у знаходженні роботи, безкоштовне консультування з питань ситуації та тенденцій на ринку праці, заохочувальні заходи, зокрема, тренінги з метою полегшення входження в трудовий процес, фінансова допомога при переїзді на нове місце праці тощо.

У сучасному постіндустріальному суспільстві, де стрімкими темпами розвивається сфера послуг, відбувається швидка зміна організаційних, структурних і технічних умови діяльності. Тому важливо навчати працездатних громадян необхідним навичкам, щоб уможливити для них пошук такої роботи, яка б відповідала особистим нахилам і реалізовувала їх право на вільний вибір професії. Заходи принципового плану для забезпечення рівності можливостей на ринку робочої сили повинні доповнюватися укладанням таких трудових угод, які б усували можливість будь-якої дискримінації.

Система соціального страхування від загальних життєвих ризиків

Другою сферою спрямування зусиль для забезпечення рівних стартових умов є поліпшення захисту людей від загальних ризиків. Система соціального захисту покликана забезпечити захист економічного та соціального існування окремих соціальних груп від загальних ризиків. Маються на увазі такі ризики, як нещасний випадок, хвороба, інвалідність, похилий вік, безробіття, смерть. Кожне суспільство саме

формулює цілі та створює норми для системи соціального забезпечення, вирішує питання про те, які групи населення залучаються до цієї системи, яким чином вона буде фінансуватися (за рахунок найманих працівників, працедавців чи усіх платників податків) та які послуги вона має надавати.

Мета покращення рівності можливостей у суспільстві вимагає наступного. Будь-яка нерівність, за яку люди не можуть нести безпосередньої відповідальності, повинна компенсуватися або пом'якшуватися за рахунок системи суспільної солідарності. Це стосується таких випадків нерівності, як хвороба, інвалідність та безробіття. Ці ризики покриваються в рамках системи соціального страхування. Завдяки цьому окрема особа, незалежно від її соціального чи економічного становища, має кращі стартові позиції для впорядкування свого життя.

Інші види нерівності допустимі і терпимі лише у тому випадку, якщо раніше людині дійсно були надані реальні шанси покращити своє становище за рахунок власних зусиль. В цьому сенсі необхідно створити дійсно чесні та широкі можливості, щоб кожний мав шанс покращити свої стартові позиції, які на початку можуть бути різними. Отже, мова йде про рівність стартових можливостей. Створення таких можливостей на постійній основі, з огляду на існуючу соціальну нерівність, є принциповою політичною стратегією в системі соціальної ринкової економіки.

Практичними прикладами покращення стартових соціальних позицій є заходи з охорони здоров'я: профілактика захворювань шляхом проведення оглядів дітей у дитсадках та школах, наприклад стоматологами – для запобігання захворювань зубів, заходи з ранньої діагностики серцево-судинних, онкологічних захворювань та діабету, розширення можливостей для лікування, в тому числі і через надання пацієнту права вільного вибору лікаря, безплатне медичне обслуговування усіх, хто належить до системи обов'язкового страхування тощо.

Політика підтримки сім'ї

Третім напрямом концентрації зусиль з метою створення справедливих стартових можливостей в економічному житті є сім'я як соціальне ядро суспільства. Існує ціла низка аргументів на користь активної сімейної політики. По-перше, це суттєві відмінності в економічному становищі членів тих чи інших родин в залежності від їх чисельності, структури сім'ї, доходів та належності до певного соціального прошарку. Покращення життєвого становища окремих членів родини відповідає суспільній меті – забезпечення їхніх рівних можливостей. По-друге, родини повинні переймати функції, які вони, з точки зору уявлень вільного суспільства, спроможні найкраще виконати. Маються на увазі функції соціалізації дітей та забезпечення солідарності з боку молодших поколінь. Функція соціалізації передбачає догляд, матеріальне забезпечення, виховання та навчання дитини. Забезпечення солідарної функції передбачає підтримання необхідної у суспільстві солідарності між поколіннями. Ця солідарність виникає завдяки взаємній підтримці та допомозі між членами родини.

Тому в рамках сімейної політики необхідно намагатися нівелювати ті відмінності між членами родини, які виникають внаслідок різного соціального становища, створюючи тим самим рівні можливості для кожного члена сім'ї. Крім того, необхідно створювати однакові матеріальні передумови для реалізації закріплених у Конституції основних політичних та економічних прав. Підтримка родини може здійснюватися через низку правових та фінансових заходів.

У сфері права сімейна політика знаходить свій вияв у регулюванні правовідносин між батьками та дітьми, наприклад, через батьківське право (батьківська опіка за

неповнолітньою дитиною), через законодавство про розлучення, про право на утримання та про зрівняння в правах позашлюбних дітей. Крім того, вживаються заходи захисного характеру, наприклад захист жінок та матерів (заборона роботи в нічний час, захист від звільнення, право на відпустку для виховання дитини до трьохрічного віку і заборона звільнення на цей час). Заходи фінансового характеру передбачають зменшення податків для забезпечення прожиткового мінімуму дитини, виплату грошової допомоги на дітей до 18-річного віку та до 27-річного віку, якщо мова йде про тих, хто навчається; державну дотацію на виховання дітей родинам, що мають низькі доходи; зарахування в загальний стаж для нарахування пенсії часу, коли жінка виховувала дітей і не працювала.

Рівний доступ до освіти

Сьогодні мова йде про те, що нове соціальне питання нашого часу полягає у забезпеченні доступу до освіти та нових знань для якомога більшої кількості громадян. Від цього залежить, чи має людина шанси на успіх на ринку праці, а отже, і на стабільні доходи. Якщо метою суспільства є створення рівних можливостей, то необхідно забезпечити безперешкодний доступ громадян до системи освіти та підвищення кваліфікації. Особливо це стосується молоді.

Мета полягає у тому, щоб уможливити доступ молодих людей до системи освіти, яка б відповідала її здібностям і талантам, не залежно від походження та статків батьків. Концепція рівних можливостей передбачає створення однакових матеріальних стартових умов для однаково обдарованих. Майбутню професійну кар'єру юнака чи дівчини визначають не привілеї, які спираються на доходи, професійну діяльність, соціальний статус та рівень освіти батьків. Професійний та соціальний статус людини не пов'язаний з походженням чи належністю до певного стану. У відкритому суспільстві він формується завдяки доробку кожної особи, яка при отриманні освіти та професійної підготовки спирається на справедливі стартові умови. Таким чином, можна зробити внесок до вільного розвитку особистості, що відбувається всередині соціуму. Підтримка освіти цілком відповідає інтересам суспільства, оскільки при цьому більш повно використовується людський капітал, вища якість якого спроможна прискорити науковий, технічний та економічний поступ держави. Бурхливий розвиток освіти спричиняється до більш динамічного професійного зростання чоловіків і жінок, а отже і до відкритості традиційних соціальних структур.

В умовах соціальної ринкової економіки німецького зразка професійна освіта та підвищення кваліфікації стимулюються матеріально. Так, наприклад, особи, що відвідують технікуми, вечірні школи, професійно-технічні заклади, отримують державні дотації. Молодь, яка навчається в інститутах, академіях та університетах, має можливість отримати безвідсоткові кредити. Батьки, чиї діти проходять професійне навчання чи підвищення кваліфікації, користуються податковими пільгами. Поряд з фінансовим заохоченням дуже важливою є прозорість та доступність системи освіти. Це означає, що завжди існують можливості для здобуття необхідної кваліфікації, щоб, наприклад, вступити до університету або посісти керівні посади в бізнесі.

Новою формою заохочення до навчання, яка цілком відповідає принципу субсидіарності, стало шефство підприємств, різних громадських об'єднань та приватних осіб над безробітною молоддю, а саме – створення додаткових місць для навчання на виробництві. Завдяки акції "Нові місця для навчання через шефство" з літа 1999 року в Німеччині було створено 5400 додаткових місць для навчання.

Не зважаючи на численні стимули до покращення стартових можливостей готовність населення до набуття та підвищення кваліфікації залишається, порівняно з іншими країнами, радше посередньою, і не виявляє ознак сталого зростання. Очевидно, не варто переоцінювати гнучкість суспільної психології та готовність населення до набуття нової кваліфікації. У 2000 році лише 43% німців у віці від 19 до 64 років взяли участь в одній чи декількох програмах набуття чи підвищення кваліфікації, в той час як у 1997 році таких було 48%. Якщо середній рівень участі громадян у віці від 25 до 54 років у заходах професійної кваліфікації в країнах ОБСЄ за 90-і роки взяти за 100, то Німеччина буде посідати тут середні позиції (75), залишаючись далеко позаду Великої Британії (178), США (152), Канади (121) та Нідерландів (93).

Сприяння створенню приватної власності

П'ятим елементом покращення стартових можливостей для участі в економічному житті є сприяння створенню приватної власності. Яке ж відношення має політика в галузі власності до забезпечення рівності можливостей? Тут треба мати на увазі, що приватна власність може виявляти себе у дуже різних формах. На сьогодні розрізняють 7 форм власності та майна:

- ✓ споживча власність (високоякісні споживчі товари приватних осіб);
- ✓ вжиткова власність (наприклад, домашнє майно, автомобілі тощо);
- ✓ особисті заощадження;
- ✓ нерухомість;
- ✓ земельні ділянки;
- ✓ продуктивний капітал;
- ✓ соціальна власність (виокремлена відносно недавно), до якої належать право на отримання послуг від системи соціального забезпечення (наприклад, право на отримання пенсії за віком, що ґрунтується на сплаті індивідуальних внесків до системи державного пенсійного страхування), право на отримання безкоштовних економічних послуг від держави тощо.

Покращення можливостей для самовідповідальності та розвитку особистості вимагає для індивіда більшої свободи дій. Вільна економічна діяльність в умовах ринкової економіки передбачає також і право на приватну власність. Права приватної власності надають власникові диспозитивну функцію, яку ще називають головною (*Oberfunktion*). Хто володіє приватною власністю, тому набагато легше уникати залежності, яка могла б використовуватись з метою політичного чи економічного тиску на особу. Приватна власність створює більше індивідуальної незалежності та свободи дій. Приватна власність має також і інші, підпорядковані, функції (*Unterfunktion*):

- ✓ Функція незалежності сприяє тому, що зростає спроможність та готовність людей пристосовуватися до змін економічної ситуації, зокрема, на ринку праці, і гнучко реагувати на них шляхом набуття нової спеціальності або переїзду на нове місце роботи.
- ✓ Захисна функція допомагає пережити життєві труднощі, адже приватна власність має певний стабілізуючий потенціал. Це дозволяє людям краще захищати себе від несприятливих економічних подій, як наприклад, збитків власного підприємства чи ризиків, пов'язаних з хворобою або безробіттям.
- ✓ Ще однією функцією приватної власності є отримання доходу. Адже прибутку в ринковій конкуренції можна досягти шляхом розумного вкладення капіталу у виробництво. Це створює додаткові стимули для вияву ініціативи, готовності ризикувати, перебирати відповідальність на себе та підвищувати власну продуктивність.

Для того, щоб мати можливість використовувати наведені вище функції приватної власності, суспільство повинне поставити собі за мету сприяти утворенню власності в середовищі якомога ширших верств населення. В Німеччині, в умовах соціальної ринкової економіки, цим шляхом рухалися поступово. Після вирішення найнагальніших проблем повоєнного часу, а саме – забезпечення мінімального рівня життя та страхування від загальних ризиків – перейшли до посиленних заходів сприяння утворенню приватної власності. Наголос був зроблений на збільшенні спроможності до заощадження серед найманих працівників та їхніх родин, на заохоченні до відкриття накопичувальних рахунків. До таких заохочувальних заходів належало створення стимулів до заощадження та державна дотація на ощадні вкладення, наприклад, заощадження на основі окремих внесків, виплата премій на заощадження, виплата найманим працівникам надбавок на заощадження. До таких заходів належать також податкові пільги при укладенні угоди про страхування життя.

Ще одним пріоритетом було сприяння придбанню житла у власність (наприклад, виплата премій на внески у будівельні ощадні каси). Менш успішними виявилися дотепер намагання залучити широкі верстви населення до участі у продуктивній власності, тобто у капіталі підприємств. Досягти поступу в цій сфері намагаються шляхом продажу на вигідних умовах акцій державних підприємств, що приватизуються, виплати так званої інвестиційної зарплати, тобто залучення співробітників до участі у капіталі підприємства. У багатьох випадках до тарифних угод включається пункт, згідно якого у разі підвищення зарплати найманий робітник може використати частину цього підвищення в якості інвестиційної платні, тобто отримати свою частку у прибутках підприємства. Проте, така модель не знаходить широкої підтримки, в тому числі і серед профспілок. Адже продуктивний капітал є одночасно і ризиковим капіталом.

Рівність стартових можливостей, але не рівність результатів

Досягнення політичної цілі – рівності можливостей у суспільстві – вимагає від держави одночасних дій у різних напрямках. Насамперед, необхідно впливати на порядок функціонування ринку робочої сили, а також соціальний порядок, інституційні основи розвитку сім'ї, систему освіти та порядок інституту власності.

При цьому варто наголосити, що заходи щодо забезпечення рівності можливостей стосуються в першу чергу політики порядків, а не фінансових трансфертів. Передусім мова йде про справедливі правила економічного та соціального порядку, включно з правовою регламентацією та правилами поведінки. Наслідки політики рівних можливостей виявляються у середній та довготерміновій перспективі. Результати такої політики можна оцінити за певними індикаторами, наприклад, нівелювання нерівності можливостей між жінками і чоловіками на ринку праці, усунення нерівності у доступі представників різних верств населення до освіти, посилення участі найманих робітників у процесі прийняття управлінських рішень.

Прагнучи до того, щоб через справедливі правила гарантувати свободу розвитку особистості, необхідно усвідомлювати, що результати цього розвитку для кожного індивіда можуть бути різними. Концепція рівних можливостей в соціальній ринковій економіці може привести до рівності стартових можливостей, проте не може обіцяти чи забезпечувати рівності успіху.

Економічна і соціальна роль конкуренції у соціальній ринковій економіці

Термін “соціальна ринкова економіка” користується досить високою популярністю в численних економічних та політичних дискусіях нашої доби. Особливо це стосується нинішніх українських реалій. Не випадково це знайшло своє дещо модифіковане відображення навіть в Конституції нашої держави. Зокрема, стаття 13 гласить: “Держава забезпечує захист прав усіх суб’єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки”. Проте, при вживанні терміну “соціальна ринкова економіка”, акцент переважно робиться не стільки на її ринковій, як на соціальній складовій. У той же час, класики цієї доктрини наголошували, що в понятті “соціальна ринкова економіка” ключовим є саме ринкове визначення. Тобто, “не соціальною” ефективна ринкова економіка не може бути в принципі. А конкуренція як головний її регулятор виконує не лише важливу економічну, але й принципову соціальну функцію.

Свобода, власність і конкуренція – невід’ємні поняття

В основі самоорганізуючих процесів ринкового типу лежать індивідуальний інтерес, як основна рушійна сила, та конкуренція – як сила координуюча. Необхідною передумовою реалізації індивідуального інтересу є наявність інституційної системи, яка б в принципі не протидіяла свободі окремих індивідів діяти згідно власних цінностей, цілей та уподобань. Поняття свободи не виключає наявності системи обмежень. Навпаки, цілком очевидно, що в умовах абсолютної свободи будь-який індивід може стати “жертвою” необмеженої свободи дій (сваволі) сильнішого чи хитрішого. Лише завдяки наявності рамок свободи, свобода стає реальною. В цьому контексті невід’ємним елементом свободи є існування права приватної власності.

Суспільне визнання права окремого індивіда на свободу підприємництва є необхідною, але ще не достатньою умовою її утвердження в реальному житті. Адже свобода може перетворитися у просту формальність, якщо окремий індивід буде позбавлений можливості вибору. Сам вибір можливий лише за умови конкуренції. Таким чином, перешкоджаючи окремим індивідам реалізовувати власні інтереси за рахунок інших, конкуренція є важливою умовою збереження інституту індивідуальної свободи, зокрема, захисту прав власності та свободи укладання договорів для виробників та споживачів. Вальтер Ойкен акцентував увагу на тому, що “як правова держава, так і конкурентний порядок повинні створювати такі рамки, в яких вільна діяльність одного індивіда обмежується сферою свободи іншого, в результаті чого сфери свободи людей приводяться в стан рівноваги. І насправді, воля до встановлення і підтримки конкурентного порядку тісно пов’язана з волею до свободи”. [1, 331]

Конкуренція – основна регулююча сила соціальної ринкової економіки

Будь-яка економічна діяльність стосується процесу виробничого і невиробничого споживання економічних ресурсів, основною ознакою яких є їх обмеженість, або так звана рідкість. Інформацією про те, які саме ресурси є економічними, які з них, на що, яким чином, коли і де їх слід використовувати, ніхто в повному обсязі оволодіти не в стані. В умовах розвинутого поділу праці ця інформація розсіяна між окремими учасниками ринкового процесу. Еволюція людства супроводжується випереджаючим зростанням обсягів задіяної економічної інформації, пов’язаним із збільшенням чисельності населення та поглибленням поділу праці. Разом із цим зростає значення вирішення проблеми координації індивідуальних знань, навиків і вмінь, або регулювання економічного процесу.

Оскільки економічні ресурси за своєю природою є обмеженими, тобто їх завжди не вистачає для задоволення усіх можливих потреб, їхній розподіл завжди відбувається в умовах конкуренції. Вона ж, у свою чергу, орієнтує кожного індивіда на максимальне виявлення власного потенціалу, де особливе місце займають його знання, навички та вміння. Ринкові ціни при цьому відіграють сигнальну функцію, інформуючи учасників ринкового процесу про можливі варіанти прикладання індивідуальних зусиль. Так, зростаючі ціни на певні продукти свідчать про їх дефіцит на ринку і сигналізують виробникам про те, що варто збільшувати їх випуск.

Прагнучи максимально раціоналізувати використання наявних ресурсів, люди вступають між собою в економічні відносини. Якщо кожен з них діє в умовах вибору та конкуренції, то немає підстав вважати, що економічні угоди встановлюються без взаємної вигоди згідно існуючого рівня поінформованості всіх сторін. В результаті відбувається децентралізоване максимально ефективне використання економічного потенціалу суспільства – діє так зване правило “невидимої руки”.

Складність і важливість вирішення проблеми регулювання зростає із розвитком суспільства. Як зазначає В.Ойкен: “Ріст масштабності задач регулювання стає причиною того, що вони ніби то набувають нової якості. ... Чим більші масштаби поділу праці і чим інтенсивніше він проходить, тим вищі вимоги, що ставляться до економічного порядку”. [1, 55-58]

Слід наголосити, що будь-які збої механізму регулювання призводять до зниження ефекту від розподілу праці, а отже і її продуктивності. Це веде спочатку до зниження рівня життя людей, а потім і до скорочення їхньої чисельності, що в свою чергу зменшує можливості використання переваг поділу праці. В результаті - процес повторюється, але вже на нижчому рівні розвитку продуктивних сил.

Кожне наступне незадіяння знань, позбавляє стимулу до їх відтворення, що веде до примітивізації економічного життя. Будь-яке зниження ефективності економіки ставить під сумнів можливість виживання наявної чисельності людей і збереження існуючого поділу праці. Тому вирішення проблеми регулювання економічних процесів має визначальне значення не тільки для подальшого суспільного розвитку, а й для збереження уже досягнутого рівня. Це зумовлює необхідність оцінки будь-яких заходів економічної політики на предмет сприяння ними вирішенню проблеми регулювання.

Не можуть бути тут винятком і питання ринкового реформування командно-адміністративної економіки. Оскільки в Україні економічні реформи здійснюються за майже лєнінською формулою: “ринкова економіка – це приватна власність плюс лібералізація всієї економіки”, то варто зауважити, що для забезпечення ефективного функціонування ринку приватна власність є необхідною, проте, далеко не достатньою умовою. В.Ойкен акцентував увагу на тому, що: “приватна власність на засоби виробництва потребує контролю зі сторони конкуренції. Тут винятково важлива інтердепенденція всіх політико-економічних заходів. Якщо решту принципів, застосування яких впливає на реалізацію конкурентного порядку насправді будуть витримані, то це означає, що приватна власність на засоби виробництва і вільне розпорядження ними володіють важливою соціальною функцією і функцією політики порядків. Якщо інші принципи не будуть враховуватися, якщо виникнуть монополії і якщо, відповідно, буде відсутній контроль зі сторони конкуренції, то повноваження розпорядження приватною власністю повинні бути обмежені”. [1, 359]

Конкуренція – умова ефективності ринкової економіки

Конкуренцію іноді порівнюють із змаганнями в бігу. Бажання кожного із учасників досягнути фінішу першим, сприяє підвищенню результатів усіх учасників змагань загалом. Водночас, не існує іншого способу виявити найсильнішого, якщо усі бажаючі помірятися у швидкості не вийдуть на бігову доріжку. Це ж стосується й економічної конкуренції.

Проте, якщо на бігову доріжку кожен виходить переважно добровільно, то економічної конкуренції нікому уникнути практично не вдається. Адже конкуренція є завжди і всюди, якщо справи доходять до розподілу економічних ресурсів. Це впливає із самого визначення поняття економічних ресурсів, як таких, яких ніколи не вистачає для задоволення усіх потреб у повному обсязі.

Конкуренція є тим зовнішнім чинником, який спонукає кожного індивіда до максимального виявлення знань, навиків та вмій щодо напрямів та способів застосування наявних в його розпорядженні факторів виробництва чи залучення їх зі сторони. Саме у цьому виявляється її особлива роль. Як зазначав один з ідейних натхненників неолібералізму, лауреат Нобелівської премії Фрідріх фон Хайек: “Якби кому-небудь дійсно було відомо все, що економічна теорія називає даними, то конкуренція й справді була б надто марнотратним методом пристосування до цих даних ... кожного разу, коли звертання до конкуренції може бути раціонально виправданим, основою для цього виявляється те, що ми не знаємо заздалегідь фактів, що визначають дії конкурентів... я пропоную розглядати конкуренцію як процедуру для відкриття таких фактів, які без звернення до неї залишались би нікому не відомими, або в крайньому разі не використовуваними”. [2, 6]

Наслідком дії конкуренції, як “процедури відкриття” є те, що в ринковий процес втягується більша кількість інформації, ніж це було б можливим за умов існування централізованої системи. І справа не в тому, що жодна централізована система, наскільки б вона не була оснащена обчислювальною технікою, просто не в стані переробити весь масив інформації, що переробляється ринком. Це є лише чисто технічний бік проблеми. Цьому існує більш глибоке пояснення.

По-перше, економічно важлива інформація часто носить побіжний характер. Вона проявляється у знанні конкретних обставин часу, місця і способу дії. Якщо не використати такого роду інформацію тут же і відразу ж, вона дуже швидко втрапить будь-який сенс. Тобто за час, необхідний для того, щоб передати її в центр прийняття рішень і отримати зворотну реакцію, значна її частина просто знеціниться.

По-друге, навіть якщо припустити, що передача інформації в обидвох напрямках може здійснюватися миттєво, то необхідні стимули, які б спонукали економічних агентів скеровувати в Центр неспотворені і повні дані.

По-третє, навіть якби самі агенти хотіли передати доступні їм відомості (наприклад із суто альтруїстичних мотивів, їм все одно не вдалось би цього зробити, тому що основна частина інформації яка їм належить складалась би з практичних навиків, умінь, установок, які, в принципі, на піддаються формалізації.

Переваги конкуренції не залежать від її досконалості

Кожен із учасників економічного процесу прагне до зміцнення своїх позицій на ринку, концентрації економічної влади, що В. Ойкен називає “схильність до створення монополій – факт, на який повинна зважати будь-яка економічна політика”. [1, 84]

Конкуренція обмежує ці прагнення, і спонукає усіх учасників ринку діяти за правилами “чесної конкуренції”. Проте будь-яка форма державного протекціонізму розширює можливості створення монополій. Монополізація ринку впливає на ефективність виконання конкуренцією регулюючої функції, що підриває основи соціальної ринкової економіки.

Це спостерігається при аналізі процесу прийняття рішень підприємством-монополістом. Будь-яке підприємство вирішує три взаємопов’язані питання: як розпорядитися наявними запасами виробленої продукції, що і скільки виробляти та чи змінювати засоби виробництва (чи здійснювати інвестиції). Монопольне становище підприємства впливає на процес прийняття рішень щодо всіх названих питань. І у всіх випадках страждають суспільні інтереси, які зводяться до якомога раціональнішого використання наявних економічних ресурсів для найповнішого задоволення потреб населення.

Так, наприклад, у випадку вирішення питання реалізації наявної продукції монополіст знаючи, що від його пропозиції залежить ціноутворення на ринку, починає використовувати це на власну користь. Це ж стосується і вирішення питання обсягів виробництва продукції. Монополіст пропонує “рівно стільки”, скільки потрібно для того, щоб кожен покупець який може і хоче платити монопольну ціну, був у стані купувати його товари чи послуги. В таких випадках завжди, споживач не отримує достатню кількість благ, або буде змушений платити за них більшу суму грошей. Це означає, що попит не буде задоволений у тій мірі, як це могло би бути в умовах конкуренції.

Що стосується вирішення питання інвестування, то монополія може, з одного боку, призводити до недостатнього інвестування, так як відсутність конкуренції не змушує її раціоналізувати виробництво. Тоді інвестується відносно мало, а комбінація засобів виробництва не є оптимальною і не відповідає досягнутому рівню технічних знань. З іншого боку, - монополії можуть здійснювати невиправдані додаткові інвестиції. Це пов’язано із тим, що монополісту вдається залучати відносно більшу частку капіталу для інвестиційних цілей. Адже для нього, як монополіста, ризик відносно невеликий. В той же час може не вистачати інших капіталовкладень, які могли би піти на задоволення більш нагальних потреб споживачів.

Продавці і покупці в умовах повної конкуренції не здатні і не готові займатися ринковою стратегією. Водночас, саме тоді, коли зникає повна конкуренція, може розпочатися боротьба монополій. Ця боротьба призводить до цін, які не показують ступеня обмеженості товарів, тобто негативно відбиваються на ефективності механізму цін. В ряді випадків, боротьба монополій ставить за мету “закриття” ринку.

У той же час, про значення конкуренції для функціонування соціальної ринкової економіки, не можна судити на основі стану так званої повної чи досконалої конкуренції. Адже така ситуація на ринку трапляється дуже рідко. У більшості випадків, на ринку діють підприємства, що володіють тими чи іншими перевагами, пов’язаними із ступенем кваліфікації персоналу, рівнем технологій та інновацій, управлінськими традиціями, наближеністю до ринків збуту чи постачання сировини тощо. В сучасних умовах нерідко окремі види продукції можуть поставляти лише декілька, а то й одне підприємство. Особливо це стосується високотехнологічних виробництв. Зрозуміло, що в таких випадках ніщо не може змусити ці підприємства підтримувати якийсь середній рівень рентабельності. Власні інтереси спонукають їх лише до того, щоб підтримувати ціни на такому рівні, який би не дозволив іншим виробникам вийти на цей ринок.

Не зважаючи на те, що на практиці стан досконалої конкуренції трапляється не часто, це, як зазначає Хайек, “не означає, що там, де нам доводиться використовувати процес конкуренції для виявлення потреб і можливостей різних людей, ми здатні також спричинити це ідеальне становище або що результатам навіть “недосконалої” конкуренції не можна віддати перевагу перед будь-яким становищем, яке ми можемо створити в будь-який інший відомий спосіб – наприклад, за допомогою державного регулювання”. [3, 87]

Роль конкуренції, як умови функціонування нормативно-правової системи

Виходячи із того, що економічної конкуренції уникнути неможливо, впливає і висновок, що конкуренція не є атрибутом лише ринкової економіки. Вона існувала, існує і буде існувати за будь-якої економічної системи. Економічні системи відрізняються між собою лише формами здійснення конкуренції. Тобто, цивілізована людина відрізняється від первісної тим, що вона конкурує за певними правилами, конкуренція в умовах ринкової економіки від конкуренції в умовах командно-адміністративної системи відрізняється опорою на індивідуалістичну систему цінностей на відміну від колективістської. Різняться форми конкуренції в Західній і Східній Європі, Північній і Південній Америці тощо.

Слід зауважити, що не кожна форма конкуренції носить сприятливий характер. Проте, якщо конкуренція ведеться “за правилами”, які б максимальною мірою унеможливили її силові форми, вона сприяє зростанню загального добробуту людей. Ці правила в своїй основі опираються на норми моралі. Можна по-різному трактувати їх походження, але їхня “божественність” напевно полягає в тому, що спроби їх перегляду і формування суспільства на базі інших норм справедливості, як правило, розширюють можливості посягань в сферу життя окремої людини, що веде до звуження рамок індивідуальних свобод і руйнації відкритого суспільства в цілому.

Одним із найважливіших результатів конкуренції є те, що конкуренція стимулює приведення системи правил індивідуальної поведінки до рангу обов’язкових, незалежно від особистого до них ставлення. У протилежному разі дотримання правил моралі в кожному окремому випадку знаходилося б у значній залежності від рівня свідомості чи альтруїзму сильнішого. Тобто правила індивідуальної поведінки підказують як не можна діяти, а конкуренція – змушує їх дотримуватись.

Стимул до ведення конкуренції поза моральними правилами полягає в тому, що “порушники” отримують певну короткочасну перевагу перед тими, хто веде чесну конкурентну боротьбу. Але раціоналізм неминуче змушує й інших будувати свою економічну діяльність за тими правилами, які дають можливість витримувати умови конкуренції. Це руйнує принцип добровільності обміну і, при збереженні існуючої тенденції, приводить суспільство до стану тотальної війни “кожного проти всіх”. Тоді цілком руйнується система правил, що робить відкрите суспільство, як форму людського співіснування, нежиттєздатним. В таких умовах доводиться вдаватися до організації суспільства на засадах централізму, коли принцип індивідуальної свободи приноситься в жертву во-ім’я спасіння самої особи. Тому слід виходити із того що “правова держава може бути реалізованою в повному обсязі лише там, де поряд із її державно-правовим порядком втілений в життя “адекватний” економічний порядок”. [1, 108]

Соціальна роль конкуренції

Наявність ефективного конкурентного порядку безпосереднім чином впливає на соціальну якість ринкової економіки. Без додаткової системи перерозподілу конкуренція сприяє впровадженню нових товарів і технологій, зменшенню затрат на виробництво та

реалізацію продукції, а також більш рівномірному розподілу доходів і майна між різними прошарками суспільства. Відповідно, це зменшує ймовірність виникнення розподільчих конфліктів.

З іншого боку, перешкоджаючи зосередженню майна в розпорядженні обмеженого кола осіб, конкуренція запобігає концентрації економічної влади в державі. Це особливо важливо, оскільки “основна небезпека недержавної економічної влади полягає в тому, що, по-перше, більш сильні можуть нав’язувати свою волю слабшим чи позбавленим будь-якої сили, тобто вони можуть їх експлуатувати, здатні вийти із під контроль, який існує у вигляді конкуренції, і цим самим позбавити суспільство тих плодів, які воно може від неї отримати .... по-друге, безконтрольна економічна влада породжує ще більшу економічну владу, і, по-третє, економічна влада може відносно легко набути політичного впливу і перерости у політичну владу”. [4, 48]

Підводячи певні підсумки слід зауважити, що соціальною ринкова економіка стає зовсім не за рахунок реалізації чисельних соціальних програм, а насамперед тому, що в ній реалізовується конкурентний порядок, як першооснова ефективного функціонування. Адже “найкраща соціальна політика не може дати жодних задовільних результатів, якщо продуктивність праці людини є невисокою. Створення функціонуючої системи регулювання економічного порядку, базованого на поділі праці, в силу цього є головною передумовою вирішення всіх соціальних проблем”. [1, 405]

Література

1. Ойкен В. Основные принципы экономической политики: Пер. с нем. /Общ. ред. Л.И.Цедилина и К.Херрманн-Пилата, вступ. сл. О.Р. Лациса. - М.: "Прогресс", 1995.
2. Хайек Ф. Конкуренция как процедура открытия //Мировая экономика и международные отношения. - 1989. - № 12.
3. Хайек Ф.А. Право, законодательство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. Т. 3.: Політичний устрій вільного народу: Пер. з англ. – Сфера, 2000.
4. Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь. – М.: «Дело ЛТД», 1994.

Суспільна відповідальність підприємця у соціальній ринковій економіці

Голова компанії "Форд Мотор" Вільям Клей – молодший сказав нещодавно в одному з інтерв'ю: "Хороше підприємство пропонує відмінні продукти та послуги, а відмінне підприємство, крім виробництва високоякісних товарів та послуг, намагається змінити світ на краще". Цією тезою було висловлено ідею, що підприємець може виступати в ролі самостійного морального чинника в суспільстві.

Підприємство, чия діяльність спрямована на досягнення бізнес цілей, набуває також і морального статусу. Воно є носієм соціальної відповідальності перед двома суб'єктами – людиною і навколишнім середовищем. Оскільки підприємство можна розглядати як сукупність договірних відносин між тими, хто на ньому працює, соціальна відповідальність лягає в кінцевому підсумку на фізичних осіб. Таким чином, працівники підприємства мають нести спільну відповідальність, яку ще називають колективною. Особливою місією керівництва підприємства в особі власника чи найнятого менеджера є створення умов для того, щоб підприємство діяло у відповідності з вимогами суспільної відповідальності.

Такий погляд в цілому поділяється не лише прихильниками соціальної ринкової економіки, проте, не всюди. В США, наприклад, панує інша думка, яка зводиться до того, що суспільна відповідальність підприємства полягає у збільшенні його прибутків. Адже власники підприємства доручають менеджерам якнайефективніше використовувати можливості ринку і досягати прибутків, звичайно ж дотримуючись відповідних правових рамок. Стосовно ж суспільних проблем, то ані власники, ані менеджери не мають до цього ніякого діла, оскільки вказане питання є виключною прерогативою демократично обраних політиків. З точки зору соціальної ринкової економіки такі погляди є неприйнятними. Сучасні суспільні, економічні та екологічні процеси вимагають по-новому визначити роль підприємств і підприємців. В останні роки завдяки приватизації та дерегуляції економіки, посиленню конкуренції та поглибленні процесу глобалізації розширилось поле діяльності підприємств. Тому сьогодні постає масштабне питання про їх суспільну відповідальність, про перебирання на себе відповідних обов'язків усіма, хто працює на підприємстві. По-суті мова йде про духовні та моральні засади сучасного підприємництва, або, користуючись термінологією, прийнятою в англосаксонському світі – про етику бізнесу, корпоративну культуру або ж корпоративну суспільну відповідальність.

Суспільна відповідальність підприємств: феномен і його границі

Суспільна відповідальність – це добровільне зобов'язання працювати заради поліпшення стану суспільства та довкілля (Європейська Комісія; Рамкові умови суспільної відповідальності підприємств в ЄС. Зелена Книга, Брюссель 2001; стор. 5). Мова йде про те, що у своїй діяльності підприємства не повинні ставити економічний інтерес вище безпеки та здоров'я людей та збереження довкілля. Така відповідальність виходить за межі законодавчих та договірних зобов'язань, яких має дотримуватися підприємство в умовах ринкової економіки та функціонуючого правового порядку. Підприємство здійснює суспільну відповідальність особливою мірою стосовно своїх працівників, але також і загалом стосовно усіх, на кого впливає його економічна діяльність і тих, хто зі свого боку справляє зворотній вплив на підприємство. Всі сторони, задіяні в цьому процесі часто позначаються у фаховій літературі як "*stakeholder*" (тримачі прав): наймані

працівники, власники часток у підприємстві, інвестори, постачальники, клієнти, органи управління, громадські товариства та недержавні організації, наприклад, організації з захисту довкілля.

Концепція суспільної відповідальності стосується як великих, так і малих підприємств. Вона ґрунтується на принципі підприємницької етики, згідно якого в сучасній соціальній ринковій економіці ситуація, коли підприємство просто діє в рамках закону, вже вивляється недостатньою. Необхідно, щоб його діяльність мала також і моральну легітимізацію.

Існує ціла низка факторів, які визначали формування концепції суспільної відповідальності підприємств. Назвімо лише найважливіші з них:

- ✓ нові очікування та вимоги громадян, найманих працівників, інвесторів, споживачів та державних органів за умов постіндустріальної революції та глобалізації;
- ✓ посилення значення суспільних критеріїв при ухваленні інвестиційних рішень;
- ✓ зростаюче занепокоєння станом навколишнього середовища та бажання забезпечити сталий розвиток світу;
- ✓ зростаюча прозорість економічної діяльності підприємств завдяки розвитку сучасних інформаційних та комунікаційних технологій.

З точки зору підприємця добровільна суспільна діяльність мусить розглядатися як інвестиція в майбутнє, яка в кінцевому підсумку працює на підвищення ефективності його підприємства. Серед підприємців та менеджерів шириться розуміння того, що практична діяльність в суспільному напрямі може мати безпосередню економічну цінність. Тому кошти на суспільні програми є не витратами, а довгостроковими інвестиціями. При цьому, як і раніше, метою діяльності приватних підприємств є отримання прибутку. Проте, одночасно вони можуть робити внески в реалізацію суспільно значимих та природоохоронних заходів. Це потребує внесення певних змін в стратегію, інструментарій та окремі заходи підприємства, з огляду його суспільної відповідальності.

В яких сферах підприємство може добровільно перейматися суспільними та екологічними проблемами? – Скрізь, де мова йде про прийняття рішень та їхнє втілення в конкретних діях. Тому суспільно відповідальна діяльність не є одномоментним актом. У виробничій та підприємницькій практиці вона часто постає як можливість приймати рішення та діяти. У літературі з менеджменту для систематизації сфер вияву суспільної відповідальності часто вживаються поняття внутрішньої сфери (внутрішній вимір) та зовнішньої сфери (зовнішній вимір) підприємства.

Внутрішній вимір суспільної відповідальності підприємства

Внутрішня сфера підприємства стосується, по-перше, внутрішніх структур та відносин, спрямованих на найманих працівників. Конкретними точками докладання суспільних зусиль є людський капітал, безпека праці та адаптація до структурних змін на підприємстві. По-друге, мова йде про екологічний спосіб господарювання, тобто про ощадливе поводження з природними ресурсами, що використовуються у виробництві.

Менеджмент людських ресурсів

Суспільно відповідальна діяльність підприємців стосується в першу чергу найманих робітників. Адже для підприємців і менеджерів є надзвичайно важливим мати висококваліфікованих спеціалістів та втримати їх на підприємстві. Для забезпечення та розвитку високого професійного рівня на підприємстві можна вживати різноманітних

заходів, які створюватимуть позитивні стимули для працівників. Це і створення умов для постійного навчання, надання місць навчання, більша диверсифікація трудової діяльності, краще поєднання роботи, сім'ї та дозвілля, досконаліша інформаційна політика (консультування та співучасть найманих працівників у прийнятті управлінських рішень), однакова зарплата та професійні можливості для чоловіків і жінок, безпека робочого місця, участь працівників у прибутках та капіталі підприємства. До суспільно важливих та антидискримінаційних заходів належить також прийняття на роботу літніх людей, людей, які тривалий час були безробітними, жінок та осіб, які відчували на собі дискримінаційне ставлення.

Охорона праці

Ще однією суспільною функцією підприємства є покращення охорони здоров'я працівників. Необхідно підвищувати рівень охорони праці. Підприємства можуть добровільно доповнювати офіційні правила техніки безпеки та контролювати їх виконання. Можна, наприклад, організовувати спеціальні курси з техніки безпеки для співробітників та запроваджувати систему менеджменту охорони праці. В разі, якщо частину продукції виготовляють інші підрядники, підприємство може справляти на них вплив у сенсі покращення системи охорони праці.

При зростаючих вимогах до охорони праці необхідно також поліпшувати і безпечність робочих матеріалів. В якості прикладу можна навести обладнання офісів, яке спирається на ергономічні та екологічні розробки і його якість підтверджується відповідними сертифікатами.

Адаптація до структурних змін на підприємстві

Реструктуризація підприємства з метою зниження витрат, зростання виробництва та підвищення якості продукції повинна відбуватися з огляду на суспільну відповідальність. Необхідно збалансовано підходити до інтересів та потреб усіх учасників процесу, яких зачіпають ці зміни. Успіх реструктуризації підприємства вирішальним чином залежить від повної поінформованості його працівників. Необхідно вислухати і врахувати думку співробітників, чиї інтереси зачіпаються змінами, чесно оцінити всі можливості адаптації, разом шукати альтернативних рішень, які б допомогли зменшити кількість скорочень. Крім того, можна вдатися до перекваліфікації робітників та модернізації засобів і способів виробництва.

Менеджмент природних ресурсів

Для зменшення навантаження на довкілля при всіх виробничих процесах необхідно обмежувати споживання ресурсів, забруднення довкілля та виробництво відходів. Екологічна відповідальність підприємств полягає у тому, щоб у цих ділянках шукати можливості кращого менеджменту природних ресурсів і відповідно діяти. В ринковій економіці підприємства відіграють центральну роль і посідають відтак головну відповідальність в екологічній сфері. Багато підприємств вже зрозуміли, що ощадливе використання ресурсів може позитивно вплинути на собівартість та конкурентноздатність їхньої продукції. Підприємства, які дотримуються екологічних стандартів, є у середньо- та довгостроковій перспективі більш конкурентноспроможними, тому що ці стандарти сприяють інноваціям і модернізації та стимулюють запровадження екологічних технологій. Такого роду інвестиції відомі в міжнародній літературі як ситуація "win-win", (подвійний виграш), тому що виграє як підприємство і економіка, так і довкілля та суспільство.

Зовнішній вимір соціальної відповідальності підприємства

Зовнішні впливи підприємства залежить від обсягу та виду економічної діяльності і можуть мати різний масштаб. У будь-якому випадку, під ці впливи потрапляють значна кількість зацікавлених сторін, а саме ділових партнерів, постачальників, клієнтів, кінцевих споживачів та місцевих громад. Суспільна ж відповідальність великих транснаціональних корпорацій часто виходить за межі місцевих та регіональних інтересів і стану довкілля у безпосередній близькості від підприємств.

Ділові партнери, постачальники, споживачі та інші зацікавлені сторони (stakeholder)

Довіра та надійність у співпраці з усіма діловими партнерами дозволяють підприємству уникати багатьох труднощів та знижувати витрати. У тривалій перспективі ділові стосунки, що базуються на довірі, ведуть до справедливих умов співпраці та цін, забезпечення надійного постачання. Суспільно- та екологічно відповідальна поведінка підприємців і менеджерів передбачає дотримання усіх економічно- та суспільно важливих законодавчих обмежень. Необхідно усвідомлювати, що суспільна діяльність підприємства, особливо великого, справляє позитивний вплив на постачальників, клієнтів та конкурентів, даючи їм приклад для наслідування і спонукаючи їх до відповідної поведінки. В підсумку створюється середовище, яке дозволяє оптимальним чином поєднувати економічні, суспільні (соціальні) та екологічні чинники.

Великі підприємства можуть виявляти свою суспільну відповідальність також шляхом підтримки малих підприємств у регіоні свого розташування. Це може бути допомога у створенні нових підприємств або фінансове сприяння шляхом міноритарної участі у капіталі цих підприємств.

Суспільна відповідальність розповсюджується також і на характер продукції та послуг, які підприємство пропонує своїм споживачам. Продукція та послуги повинні бути якісними та екологічно безпечними. При встановленні довгострокових відносин з споживачами підприємець зацікавлений у тому, щоб постачати продукцію та послуги високої якості, екологічно безпечні та надійні.

Місцеві громади

У місцях свого розташування підприємства можуть добровільно перебирати на себе більшу відповідальність за мешканців та довкілля. По-перше, вони виконують важливу функцію для місцевих громада, створюючи робочі місця, сплачуючи зарплати та соціальні відрахування, поповнюючи місцеві бюджети. Клієнтами малих та середніх підприємств є, в основному, місцеві мешканці. Підприємства зацікавлені також мати репутацію хорошого роботодавця та виробника. Тому вони часто надають підтримку місцевим громадам шляхом створення додаткових місць для навчання, сплачуючи пожертви на благодійні цілі, встановлюючи шефські зв'язки з культурними та спортивними об'єднаннями, демонструючи екологічно свідому поведінку. І навпаки, підприємства є самі залежними від стабільності та добробуту громади, на території якої вони розташовані.

По-друге, підприємства знаходяться у взаємозалежності з місцевим навколишнім середовищем. Ця залежність виявляється як у формі отримання необхідних факторів виробництва (наприклад, чистої води чи повітря), так і у формі небажаних наслідків такого виробництва (тобто, шумового навантаження, забруднення навколишнього середовища тощо).

Внесок у розбудову глобального врядування

В умовах розвитку глобальних мереж постачання та поширення міжнародного інвестування суспільна відповідальність підприємств не закінчується на кордонах власної країни. Підприємці діють швидше в глобальному контексті. Адже вони використовують ресурси з усіх кінців світу і, в свою чергу, їхній вплив на довкілля має глобальний характер. Менеджмент підприємств мусить приділяти цим взаємозв'язкам значної уваги. Зростає значення великих підприємств для забезпечення сталого розвитку, до якого прагне світове співтовариство. В цьому зв'язку Генеральний секретар ООН виступив з ініціативою (*Global Compact Initiative*) з метою залучення бізнесу в якості партнера для досягнення глобального соціального та екологічного прогресу.

Приведення менеджерської практики у відповідність до потреб суспільної відповідальності

Багато сучасних підприємців та менеджерів свідомі своєї суспільної відповідальності перед людьми та довкіллям. Недоліки криються перш за все у практичному втіленні цієї відповідальності на рівні управління підприємством. В якому обсязі переймати суспільну відповідальність, яким чином будувати стосунки із зацікавленими сторонами (*stakeholders*), залежить від культурних традицій та від сектора економіки. По різному будуть виглядати організаційні та кадрові підходи на малих та великих підприємствах. Необхідно також брати до уваги стан економічного розвитку окремих країн.

Проблемним питанням є відсутність адаптації менеджерської практики до суспільних потреб. Тому у підприємницьку стратегію, менеджмент, у виробничий процес загалом необхідно інтегрувати суспільні принципи та цілі. Повсякденна робота менеджера повинна включати в себе суспільний вимір. Існує потреба у новій якості керівництва підприємства. Мова йде про навчання та підвищення кваліфікації менеджерів та працівників, що дозволило б їм отримати необхідну компетентність для перебирання на себе суспільної відповідальності.

Концептуальні засади системи менеджменту, які б враховували суспільну відповідальність, повинні містити наступні елементи:

- ✓ формулювання та кодифікація системи цінностей підприємства. Вже існують подібні документи для менеджерів (етичні кодекси);
- ✓ дефініція підприємницької культури (діючі норми, цінності та взірці, які визначають спосіб мислення та діяльності на підприємстві);
- ✓ стратегічне рішення щодо довгострокової орієнтації на перебирання суспільної відповідальності;
- ✓ адаптація внутрішньої організаційної структури підприємства до потреб суспільної відповідальності;
- ✓ зовнішня комунікація з партнерами по ринку та громадськістю (наприклад, регулярні детальні звіти про умови праці, природоохоронні заходи, інші соціальні програми, спрямовані на благо співробітників підприємства або місцевої громади);
- ✓ використання інструментів контролінгу для перевірки та оцінки суспільної поведінки підприємства (наприклад, етичного аудиту, системи сертифікації, знаків якості, соціальних балансових звітів тощо).

Всі названі вище елементи можна реалізувати на практиці лише за умови активної участі в них працівників підприємства, особливо підприємців та менеджерів. Появи почуття суспільної відповідальності в системі соціальної ринкової економіки є своєрідним "фактором успіху" підприємств на місцевому, регіональному, національному та

міжнародному рівнях. В першу чергу, це стосується підвищення конкурентоспроможності підприємств і забезпечення їх сталого розвитку.

Таким чином, з погляду соціальної ринкової економіки необхідно розповсюджувати позитивну практику функціонування та "рецепти успіху" підприємств в контексті їх суспільно-відповідальної поведінки на ринку шляхом адаптації успішного досвіду на семінарах та тренінгах з тим, щоб вони слугували взірцем для інших та стимулювали народження підприємця "нового типу".

ЧАСТИНА II. Орієнтири соціальної ринкової економіки для України

Проблеми України на шляху до соціальної ринкової економіки

„Безсумнівно, що перехід від ринкової економіки до планової не представляє жодних проблем, тоді як, навпаки, заміна планової економіки вільним ринковим господарством пов'язана із неймовірними труднощами”. Це твердження класика соціальної ринкової економіки Л. Ерхарда яскраво підтверджується досвідом більш ніж десятирічного господарювання політично та економічно незалежних пострадянських держав, в тому числі й України. Поточна економічна ситуація остаточно розвіює будь-які ілюзії, притаманні початку 90-х про “стрибок” із кризового адміністративного минулого у світле ринкове майбутнє за рахунок природних багатств, потужних підприємств і працелюбного населення. Дуже швидко ейфорія розвіялась, особливо з приходом гіперінфляції, катастрофічного спаду виробництва і тотальної соціальної незахищеності пересічних громадян.

Сьогодні, за даними ООН, 27,8% українців живуть нижче офіційного рівня бідності, що становить 126 гривень (приблизно 24 дол. США на місяць). Як свідчать результати дослідження міжнародної організації праці, 83% населення України фактично відчувають себе бідними. Економічний спад в Україні протягом 1990-1998 років, порівняно з Великою депресією 30-х у Сполучених Штатах, був удвічі більшим і тривав втричі довше перш, ніж він досяг пікового рівня і перейшов у фазу зародження окремих позитивних явищ.

Якщо говорити про місце нашої держави в міжнародних економічних рейтингах, то тут ми зайняли своє “гідне” місце поряд з країнами третього світу, причому щороку спостерігається тенденція до погіршення ситуації. Виникає цілком логічне запитання: чому тривалий час ми не можемо знайти “потрібного” шляху подолання кризи і формування національного добробуту? Адже багато країн пережили не менш складні часи, і сьогодні займають лідируючі позиції у світі за рівнем економічного розвитку в цілому і достатку кожного окремого індивіда. “Важко собі уявити ситуацію у Німеччині у другій половині 40-х років ХХ століття. Розшматована держава під управлінням кількох окупаційних режимів. Мільйони загиблих на фронтах, інвалідів та полонених. Зруйновані міста і підприємства, брак харчів та найнеобхідніших товарів у поєднанні з гіперінфляцією. Крах великодержавних ілюзій, загальна зневіра та апатія громадян... Успішна відбудова зруйнованої Західної Німеччини, інтеграція майже дванадцяти мільйонів вигнанців та біженців, досягнення повної зайнятості до 1957 року – всі ці результати вирішальною мірою були зумовлені засадами та методами соціальної ринкової економіки. Розробивши концепцію соціальної ринкової економіки, Людвіг Ерхард та його політичні соратники підготували вирішальні рішення на користь швидкої відбудови Західної Німеччини в повоєнні часи, на користь міцної та тривкої економічної динаміки, конкуренції, повної зайнятості та нового соціального устрою. Соціальна ринкова економіка спирається на християнський та ліберальний образ людини, наділеної особистою свободою та відповідальністю, субсидіарністю та солідарністю. Приватна ініціатива та правові рамки регулювання, які забезпечують конкуренцію та необхідне соціальне вирівнювання, що спрямоване проти економічної супервлади та надмірного інтвенціоналізму з боку держави, - все це було важливими передумовами для створення гуманного суспільства та досягнення економічних успіхів“. [1]

Сьогодні в Україні необхідність здійснення ринкових перетворень формально не заперечує практично жодна політична сила, і це зумовлено об'єктивними факторами. Адже в Україні бідність перетворилася на один з найважливіших чинників формування соціальної напруги, стрімкого зниження народжуваності, зростання обсягів еміграції, включаючи нелегальну, погіршення стану здоров'я населення та зростання смертності. Формуються передумови так званої хронічної, успадковуваної бідності – діти з бідних сімей приречені на злидарювання у дорослому житті (не отримуючи належної освіти і професійної підготовки, ставши дорослими, вони не зможуть повноцінно конкурувати на ринку праці, не матимуть можливості належним чином забезпечити гідне життя своїм нащадкам, і все знову повторюватиметься, але вже з їхніми дітьми). Отже, сьогоднішня бідність поступово перетворюється і на проблему майбутнього.

Економічні перетворення в Україні спричинили до загострення соціальної кризи. Падіння валового внутрішнього продукту впродовж минулого десятиліття у 2,3 рази і реальних доходів населення – у 3,4 рази призвели до поширення і поглиблення бідності, занепаду соціальної сфери, негативних змін у структурі суспільства, його різкої поляризації за рівнем доходів та майновим станом. Рівень суб'єктивної бідності сягнув 75 % [2].

Разом з тим, комплексної, стратегічно виваженої економічної та соціальної політики в Україні не визначено до цього часу. Більшість законодавчих рішень із суспільно-економічних питань носять фрагментарний характер, прийняті без бачення стратегії реформ в контексті загальноекономічних і суспільних перетворень, без серйозних обґрунтувань. Все це схиляє до висновку, що в державі до цього часу залишається недостатнім розуміння ролі економічної та соціальної політики у формуванні політичної та суспільної стабільності.

Обраний шлях призвів до того, що країна, яка ще на початку 90-х років володіла колосальним природно-ресурсним та промисловим потенціалом, на початку ХХІ століття опинилася в ганебному становищі і розцінюється навіть своїми найближчими західними сусідами, як держава з відсталою економікою.

Попри існування безмежної пропозиції “різномірних” моделей і “напів-моделей” економічної трансформації, які протягом перехідного періоду тиражувались численними урядами, Україна залишається без цілісної теоретичної доктрини здійснення ринкових перетворень. Найбільш важливою і складною в цьому зв'язку є проблема суспільно-економічної самоорганізації, яка не вписується в жодну з запропонованих трансформаційних формул, а лежить в площині інертності пострадянської психології і догматичності вітчизняної економічної науки.

Слід зауважити, що за роки реформ відбулися досить суттєві зрушення в структурі суспільних відносин, в тому числі й економічних. Більшість з них матиме визначальне значення в процесі формування нової моделі українського суспільства. Але визначальне далеко не означає позитивне. Адже в процесі неконкурентної приватизації посилилась монополізація, відбувся міжгруповий розподіл основного економічного ресурсу держави і, як наслідок, глибоке і нерівномірне розшарування суспільства

Саме тому метод “соціальної ринкової економіки” розглядається нами як досконалий інструмент впорядкування суспільних відносин на високому рівні не відриваючи реалії цих відносин від духовних цінностей і людської природи. Однак цей метод може бути успішно застосованим лише за однієї умови: його глибокого розуміння і спроможністю втілювати відповідні принципи на практиці командою однодумців. Будь-які “аматорські” спотворені уявлення та дії приречені на крах.

Цей висновок підтверджується 10-літньою практикою українських реформ. Економічні намагання вивести країну на “магістральний шлях” і забезпечити “побудову” системи, названої “соціально-орієнтованою”, втомили своєю неефективністю і безперспективністю суспільство, підприємців і навіть самих “реформаторів”. Це відбулося головним чином через те, що ринкові перетворення в Україні розпочалися і продовжуються без цілісного теоретичного обґрунтування, без визначення стратегії і тактики цього процесу, про що свідчить відсутність єдиної концепції ринкового реформування до нинішнього часу. Це зумовило здійснення окремих фрагментарних дій методом механічного перенесення на вітчизняний ґрунт формальних атрибутів ринкової економіки (свободи підприємництва, приватної власності, системи вільних ринків і цін тощо).

Це саме стосується і атрибутів соціальної ринкової економіки. Адже не зважаючи на те, що стаття 13 Конституції України гордо декларує: “Держава забезпечує захист прав усіх суб’єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки”, а Президент у своєму посланні, красномовно зазначає: “У соціальній сфері головним завданням має стати цілеспрямоване забезпечення надійних передумов реалізації прав та свобод громадян у всіх їх виявах, утвердження середнього класу - основи політичної стабільності та демократизації суспільства, значне обмеження загрозливої диференціації доходів населення та подолання бідності. Ідеться не лише про істотне посилення соціальної спрямованості курсу реформ, а й про її перетворення на важливий інструмент прискорення економічного зростання, зміцнення злагоди і порозуміння в суспільстві. Побудова в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки європейського типу - визначальний чинник посилення суспільної привабливості реформ, забезпечення їм широкої громадської підтримки, утвердження сучасних європейських стандартів якості життя” [3], насправді, все це залишається нічим не підкріпленим ринковим пафосом.

І хоча основні постулати економічного вчення з’явилися більш ніж півстоліття тому, термін “соціальна ринкова економіка” у нашій країні ще маловідомий саме як метод і як система принципів. В цьому сенсі для науковців він залишається кон’юнктурним напрямом для написання дисертацій, а для політиків – засобом отримання додаткових голосів на виборах. Сам же метод, як інновація, і як форма економічного світогляду не набув достатнього розуміння ні вчених, ні державних діячів. Точніше сказати, його розуміння є суттєво спотвореним.

Результати відбудови повоєнної Західної Німеччини в дивовижно короткий термін красномовно свідчать про надзвичайну ефективність концептуальних та практичних заходів розроблених Людвігом Ерхардом та його соратниками. Наші ж намагання “будувати” соціальну ринкову економіку призвели до поширення кланово-олігархічних груп, приватизції ними підприємств природно-сировинного комплексу, консервування монополізації усіх сфер суспільно життя, руйнування соціальної сфери.

Водночас слід зауважити, що в Україні існують досить суттєві розбіжності щодо трактування самого поняття “соціальна ринкова економіка”. Зокрема, багато питань виникає щодо ступеня її соціальної орієнтованості та ролі держави у цьому процесі. Так, наприклад, дуже часто можна почути посилення на досвід розвинутих країн, зокрема Німеччини, в плані державного регулювання. Проте, як правило, чомусь не помічається того факту, що там, метою державного регулювання є попередження виникнення перешкод для ефективного функціонування ринку, а в нас, роль держави переважно зводиться до підміни ринку. Нерідко пропонуються схеми вирішення соціальних проблем, які унеможливають ефективне функціонування ринкового механізму.

Дуже часто, пояснюючи неефективність реформ або неможливість застосування методу, апелюють до національних ментальних та історичних особливостей. При цьому забувають, що метод ґрунтується не на історичних чи національних особливостях. Стрижень ідеології соціальної ринкової економіки, сформований на християнських принципах, враховує людські природні прагнення (наприклад, природне безмежне прагнення до збагачення). До національних же історичних чи ментальних особливостей можна віднести лише часткові явища, зокрема, ступінь суспільної толерантності до нелегальної економічної діяльності. Так, сьогодні в Україні активно регенерується той тіньовий сектор, який в умовах адміністративно-планового режиму природно доповнював систему. Без нього не можна було уявити життя громадян, на що, багато в чому, закривала очі радянська влада. Таким чином, відбулось формування паразитичної системи цінностей, яка передбачала неповагу до закону, державний паразитизм, злочинство.

Ця система цінностей, яка в умовах руйнування тоталітарно-репресивних обмежень, що існували в умовах адміністративно-планового централізму призвела до “вибуху” негативних явищ – криміналізації суспільства, корупції, глибокого майнового розшарування населення, “клановості” економічних відносин тощо. А справжньої ринкової альтернативи так і не з’явилося. Іншої влади не було, не було нічого, тільки гарні гасла складені з запозичених термінів і безглузді формули трансформації суспільства з неринкового в ринкове. Той, хто наслідювався виступати проти цього, відразу ж зараховувався до табору противників реформ (читай комуністів). Так відбувся останній виток монополізації – монополізація на право проведення в суспільстві ринкових змін.

Хоча при цьому і відбулася деяка стабілізація (переважно знову ж таки за рахунок посилення влади), країна і надалі живе за неринковими законами. Тобто, не зважаючи на наявність зовнішніх ознак ринку, очікуваних позитивних зрушень в економіці не спостерігається. Скоріше навпаки: намітилась чітка тенденція до розпаду продуктивних сил.

Таким чином, нічого спільного між ідеями німецьких класиків лібералізму та соціальної ринкової економіки і практикою українських реформ немає (крім, звичайно ж, терміну “соціальний”). Українці не завдали собі клопоту вникнення у сутність і причини економічної кризи, а відразу ж видали своє “ноу хау”. Полягало воно, в першу чергу, у неймовірно “ефективному” вирішенні соціальної проблеми за рахунок примітивного арифметичного поділу державної власності, створюваної поколіннями і десятиріччями, на всіх – порівну і відразу. Всі миттєво стали власниками і повинні були кинутися рятувати “свої” підприємства від банкрутства. Але чомусь так не сталося. І тоді почуття власника почали виховувати, витрачаючи при цьому чималу державну копійчину.

Взагалі всі наші уряди і “команди реформаторів” вирізнялися надзвичайною глибиною своєї гуманності. Протягом періоду реформ і трансформацій вони одночасно давали можливості (не всім, звичайно) для великомасштабних фінансових спекуляцій, використання владних і адміністративних повноважень з метою особистого збагачення, роздавали за копійки ефективні і привабливі підприємства, зберігаючи при цьому всі формальні ознаки “ринковості” та боротьби з економічною кризою. Так, друкуючи нові гроші, вирішили боротися з інфляцією – штучно зафіксували курс американського долара. Як результат – удар по експорторієнтованому виробництву і конкурентоспроможності підприємств, що працювали на внутрішній ринок порівняно з імпортною продукцією. Перманентні емісії задля створення попиту на продукцію і фінансування бюджетного дефіциту протягом майже 4-х років, які істотно гальмували розвиток економіки.

До сьогодні питання стабільності національної грошової одиниці вже не стоїть, хоча час від часу ті чи інші лобістські групи пробують вплинути на Національний банк України з метою девальвації гривні.

Якщо говорити про регулювання конкуренції, то згадувати якусь ефективність чи успіхи взагалі недоречно. Йдучи до ринку ми не знали, або не хотіли знати, що „у вільному суспільстві держава не керує справами людей. Вона забезпечує справедливість поміж людьми, що керують власними справами” (Walter Lippmann). Це рівною мірою стосується і економічного життя.

Ще однією із суттєвих перешкод на шляху побудови української демократичної держави та інтеграції України у європейське співтовариство стала неефективна система державного управління, необхідних радикальних змін в яку майже не внесено. Багаторічна епопея з проведення адміністративної реформи так і закінчилася нічим. На сьогодні ні законодавча, ні виконавча, ані судова влада в нашій країні не спроможні працювати на системній основі та належним чином забезпечувати дотримання прав і свобод громадян.

Сьогодні Україна стоїть перед черговим усвідомленням того, що заміна планової економіки вільним ринковим господарством не полягає у привнесенні низки нових атрибутів, притаманних ринку на старий адміністративний і ментальний ґрунт. Обмежені матеріальні блага легко поділити, та не легко змусити працювати на користь всього суспільства, а все суспільство не просто стимулювати до роботи в напрямі створення цих благ. Введене в оману населення, серед якого панують спотворені уявлення про державу і джерела формування матеріальних благ потребує концептуально іншої інформації і уявлень про реформи, в протилежному разі ми ніколи не забезпечимо умов для функціонування ефективної економіки і не досягнемо елементарного соціального захисту для своїх громадян.

Література

1. Концепція соціальної ринкової економіки: головні засади, досвід та нові знання. К.: Фонд Конрада Аденауера, 2001.
2. Державна соціальна політика і рівень життя населення в Україні // Економічні Есе. – Вип. 1(12). – 2002 – С. 22-32.
3. Послання Президента України до Верховної Ради України “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки”, розділ “Соціальна переорієнтація економічної політики”

Концепція і можливості реалізації конкурентної політики в Україні

Конкурентний порядок і політика щодо його реалізації в соціальній ринковій економіці є центральними елементами, які найбезпосереднішим чином впливають на загальну ефективність функціонування всієї суспільно-економічної системи. В цьому сенсі, як уже згадувалося, концепція соціальної ринкової економіки опирається на постулат про пріоритетність економічної ефективності перед соціальною доброчинністю держави. Конкуренція у цій концепції виступає своєрідним ринковим регулятором економіки, який стимулює всіх суб'єктів господарювання до найбільш ефективного використання наявних у суспільстві обмежених ресурсів. На основі раціоналізації процесів технологічної переробки цих ресурсів досягається збільшення обсягів виробництва товарів і послуг, а відтак і податкових надходжень до бюджету, за рахунок яких реалізуються відповідні соціальні програми. Тобто конкуренція виконує в соціальній ринковій економіці ту ж функцію, що адміністративно-плановий апарат в централізованій економічній системі.

Таким чином, формування соціальної ринкової економіки є не що інше, як запровадження таких рамкових умов, які максимально сприятимуть реалізації політики конкурентного порядку та формуванню в країні відкритого конкурентного середовища. Причому поняття відкритості та прозорості конкуренції тут відіграє особливу роль. Адже, повторюючи раніше висловлену тезу, самі механізми конкурентного перерозподілу ресурсів ніколи і в жодній економічній системі не зникають. Просто вони можуть набувати інших, прихованих чи викривлених форм. Саме така ситуація спостерігалася в умовах панування тоталітарної економіки радянського штибу, яка перенесла істотні ознаки своїх рудиментарних проявів на сучасний український ґрунт, що знаходить відображення в тих чи інших формах економічної поведінки вітчизняних суб'єктів господарювання, влади та пересічних громадян.

Говорячи про концепцію соціальної ринкової економіки в контексті можливої адаптації її принципів на українському ґрунті, варто, насамперед, звернути увагу на ті форми пострадянської конкуренції, які збереглися до нині і часто-густо визначають корпоративну поведінку вітчизняних підприємців.

В першу чергу, не можна оминати увагою наявність тенденцій до регенерації системи так званої “підпільної” конкуренції, яка ґрунтується не на відкритих формах конкурентної боротьби, властивих соціальній ринковій економіці, а на так званій “клановій” моралі. Ця мораль стимулює підприємців не до раціоналізації використання своїх здібностей в системі стабільних правил ринкової економіки, а до наближення до владних структур з метою впливу на формування ними згаданих правил у власних інтересах, або до отримання різноманітних пільг чи доступу до ексклюзивних джерел економічної інформації. В результаті конкуренція відбувається за правилами “вовчої зграї”, коли успіх на ринку визначає не вміння вести ефективну підприємницьку діяльність, а здатність усувати з нього конкурентів за допомогою важелів адміністративного, фінансово-олігархічного чи політичного характеру.

При цьому, економічний порядок, притаманний описаній системі “кланової конкуренції” поширюється на всі сфери суспільного життя: від політичної до соціального захисту населення. Кар'єра держслужбовця визначається конкуренцією за налагодження стосунків з “потрібними людьми”, вступ до вищого навчального закладу неодмінно асоціюється з конкуренцією впливовості батьків абітурієнтів, працевлаштування в бюджетних (а часто і в підприємницьких) структурах пов'язане з конкуренцією

особистої відданості чи угоди керівнику, загальним же правилом конкуренції в системі бізнесу є боротьба за протекцію відповідних контролюючих органів і владних інституцій.

В такій ситуації будь-яка ринкова лібералізація, як правило, призводить лише до поглиблення існуючих диспропорцій, подальшої монополізації ринків та всіх сфер суспільного життя. А посилення “соціальної” складової обов’язково супроводжується перерозподілом відповідних бюджетних ресурсів через корумповані канали розподільчої системи.

Таким чином, соціальна ринкова економіка не може опиратись на закриті моделі постсоціалістичної “кланової” конкуренції. Першочерговим її завданням в умовах перехідних економік, в тому числі й української, має стати утвердження норм і принципів, притаманних конкурентному порядку, з його суспільною відповідальністю та етикою бізнесу, відкритістю та прозорістю всіх форм ринкової боротьби, утвердженням моральних засад підприємництва, чітким визначенням функцій і ролі влади у цій системі.

Втілення описаних концептуальних засад конкурентного порядку дозволяє досягати ефекту саморегуляції щодо використання та перерозподілу наявних в державі природних, трудових та інших обмежених економічних ресурсів. Відкрита конкуренція в цьому разі діє як головний регулюючий інструмент, що забезпечує розширення ареалу впливу та потужності більш ефективних суб’єктів ринкової конкуренції та нівелює значення менш конкурентоспроможних, а відтак і менш ефективних. Суспільно-економічна система досягає максимізації раціонального використання свого ресурсного потенціалу і поліпшує конкурентні позиції підприємців на міжнародному ринку. Держава набуває авторитету та визнання у світі, її громадяни користуються достатнім рівнем соціального захисту, а бізнесові структури включаються у процес формування основних світогосподарських тенденцій.

Мікроекономічне середовище та соціальна сфера досягають в цьому разі повної стабільності та рівноваги. Підприємці, які працюють ефективніше – знижують витрати на одиницю продукції, платять кращу заробітну платню працівникам, отримують змогу залучати компетентніших фахівців, досягають вищого рівня прибутку, збільшують обсяги платежів до бюджету, а отже – створюють ґрунт для нарощування соціальних виплат населенню. Система фондових і товарних бірж, банків, фінансових інституцій обслуговує та прискорює процес перерозподілу суспільного ресурсу на користь більш ефективних підприємств, сприяє поліпшенню його використання в суспільному масштабі. Це відбувається за рахунок зростання вартості акцій більш успішних компаній, нарощування їх фінансових активів, збільшення ліквідності за рахунок власних та залучених коштів, інвестування, вкладення коштів у модернізацію та розширення виробництва тощо. Головним каталізатором такого перерозподілу є саме конкуренція. Адже лише конкурентна боротьба за споживача, кредитні ресурси, обігові кошти здатна слугувати ефективним інструментом визначення найкращих та найбільш вдалих учасників ринкового процесу.

Необхідною умовою підтримання конкурентного порядку в соціальній ринковій економіці є наявність стабільної валюти та вільного ціноутворення. Лише у разі їх існування ринкові агенти можуть бути впевненими, що товарний обмін відбувається на стабільній основі, а економічні та фінансові пропорції зберігають своє реальне значення. В іншому разі, попит і пропозиція на ринках відбуваються в умовах “деформованих стандартів”, коли одиниця вартості одного і того ж продукту змінюється у часовому

вимірі в залежності від рівня інфляції. Тобто, конкуренція не може бути відкритою, якщо ціни не відображають реальної обмінної вартості товарів.

З огляду перспектив втілення конкурентної політики в Україні, слід зазначити, що в нинішніх умовах питання стабільності фінансової системи не є настільки гострим, щоб перешкоджати впровадженню наріжних принципів концепції соціальної ринкової економіки. В цілому рівень інфляції в державі не перевищує аналогічних показників в розвинених європейських державах. Якщо, не зважаючи на помітну останнім часом тенденцію до збільшення прихованої інфляції та дефіцит державного бюджету, вдасться зберегти стабільність на фінансовому ринку, тоді ціновий фактор залишатиметься сприятливим для впровадження конкурентної політики та реалізації принципів соціальної ринкової економіки. Водночас, існують інші важливі напрями формування конкурентного порядку, які сьогодні для України є значно менш сприятливими, якщо не сказати проблемними.

По-перше, це законодавче закріплення і практичне втілення антимонопольних механізмів регулювання економіки. Як свідчить практика, сьогодні в Україні владні інституції, котрі “де-юре” покликані захищати суспільство від монополістичних зловживань окремих бізнес-груп, “де-факто” виступають захисниками інтересів саме монополістичних об’єднань і кланових угруповань, сприяючи тим самим поглибленню ринкових деформацій та зневажання монополіями суспільних потреб.

По-друге, підтримка ринкової саморегуляції суспільно-економічної системи. Адже ні для кого не є таємницею, що усунення держави з більшості сфер економічного життя йде лише на користь і благо її громадян. І навпаки, надмірне втручання органів влади в ринкову діяльність підприємств веде до спотворення пропорцій економічного розвитку, породжує зловживання чиновників, корупцію і знижує загальну ефективність функціонування економіки. Таким чином основні зусилля держави мають спрямовуватись на зменшення своєї присутності в тих сферах, де механізми конкурентної саморегуляції здатні автоматично забезпечувати належну ефективність господарювання і саморозвиток підприємств. До цих сфер відносяться фактично усі галузі економіки за винятком особливо значимих з погляду національної безпеки (ВПК, авіакосмічна промисловість, стратегічна енергетика, а також сектори інформаційної та продовольчої безпеки).

По-третє, забезпечення свободи підприємництва та гідності особи. В цьому сенсі українські реалії віддаляють нас від країн з розвинутою ринковою економікою найбільше. Посттоталітарне українське суспільство, виявилось практично позбавленим будь-яких можливостей до відстоювання власних інтересів, своєї гідності та свободи. Гноблене десятиліттями та деморалізоване голодоморами, кращих представників, еліту якого жорстокий радянський режим або знищив фізично, або денатуралізував і асимілював, сьогодні воно на має достатніх засобів, не кажучи вже про традиції, контролю за владою, втілення в економічній, підприємницькій діяльності своїх інтересів, здібностей, умінь. Саме це є причиною постійного “гноблення” вітчизняних підприємців, готових працювати чесно і відкрито, дбати про суспільний інтерес, численними кримінальними структурами та провладною системою “державного рекету”. Саме тому підприємницький сектор нашої держави постійно перебуває “в загоні”, а лівова частка фінансових ресурсів перебуває “в тіні”.

По-четверте, реалізація пріоритетів суспільного інтересу перед особистими інтересами окремих членів суспільства. Цей принцип, який є аксіомою соціальної ринкової економіки, в Україні не знаходить практично жодної підтримки ні на державному рівні, ні в середовищі підприємців, ні серед населення. Тривале розмежування у суспільній

психології свого-власного і чужого-державного спотворило уявлення громадян про суспільний інтерес, викривило їхнє розуміння діяльності на благо суспільства. Суспільне у свідомості більшості сучасних українців асоціюється з державним, а значить чужим і нікому не потрібним. Приватні і групові інтереси, кланова мораль дедалі частіше стають на заваді реалізації суспільного інтересу в класичному розумінні цього слова. Яскравим підтвердженням може стати проведена в державі сертифікатна приватизація чи паювання колгоспного майна, коли інтерес кожного стати власником часточки колишнього загальнодержавного надбання було поставлено вище за інтерес всього суспільства щодо його максимально ефективного використання. Як наслідок ми пожинаємо плоди фактичного “захоплення” державної власності, створеної в Україні протягом радянської доби, незначною частиною наближених до влади олігархічних структур, а суспільство загалом і його загальнонаціональний інтерес опинилися на другому, а то і третьому плані.

Вказані труднощі суттєво ускладнюють впровадження конкурентного порядку в сучасній Україні. Вони створюють перепоми практично у всіх сферах реалізації політики відкритої конкуренції і тягнуть за собою низку проблем як адміністративного, так і ринкового характеру. Адже конкурентний порядок може існувати лише тоді, коли виробники та продавці здатні адекватно реагувати на зміни ринкової кон’юнктури та на поведінку своїх конкурентів, а також коли немає обмежень і бар’єрів у визначенні власної виробничої стратегії, веденні асортиментної та цінової політики, використанні маркетингових інструментів ринкової боротьби тощо. Без підтримання конкурентної політики ринковий механізм не може забезпечувати і підтримувати всіх цих передумов, а відтак і функціонувати ефективно. Тому, з огляду на перспективу застосування принципів соціальної ринкової економіки, Україні необхідно максимально орієнтуватись на сучасний інструментарій формування конкурентної політики. Його основою має стати вирішення проблем, що стримують розвиток відкритої конкуренції на вітчизняних ринках і в суспільстві загалом.

На жаль, особливості реформування української економіки, обумовлені радикальними кроками щодо дерегулювання економічних процесів на початку 90-х років, у зв’язку з відсутністю науково обґрунтованої концепції, спрямованої на досягнення ефективних зрушень, насамперед в плані заміни централізованих важелів державного управління конкурентними механізмами ринкової саморегуляції, призвели до породження процесів, що ускладнили розвиток відкритої конкуренції та стимулювали активізацію закритих форм і методів конкурентної поведінки. Кланова боротьба за суспільні ресурси та доходи, яка розгорнулася в ситуації, коли адміністративні важелі впливу виявились зруйнованими, а конкурентні – не сформованими, призвела до деструктивних змін економіці, різкого погіршення соціального становища громадян, деформування етики ведення бізнесу, деморалізації владних і майнових відносин.

Лібералізація цін в умовах тотального монополізму, відкриття внутрішніх ринків при низькій конкурентоспроможності вітчизняних виробників, безоплатно-неконкурентна приватизація, ці та інші нерозважливі кроки стали основою нерегульованого перерозподілу власності та влади в державі, спроб контролювати їх з допомогою кримінальних угруповань і кримінальних методів. Вкоренилися прояви “кланової конкуренції”, за умов якої правове регулювання і етика ведення ділових відносин (в класичному розумінні цього терміну) виявились непридатними. Українські підприємці на власному досвіді відчули, що таке економічна небезпека, фізична загроза, адміністративний тиск.

Широкого розповсюдження набуло отримання конкурентних переваг за рахунок відверто неконкурентних засобів, зокрема:

- ✓ Державних преференцій. Сюди відносяться усі дії влади щодо надання окремим підприємствам чи регіонам певних податкових або інших преференцій. Конкретними прикладами такої діяльності можуть слугувати численні економічні експерименти та цільові державні програми, пов'язанні із запровадженням відповідних преференцій, створення неефективних СЕЗ і ТПП з політичних чи суб'єктивних міркувань, а також надання окремих “разових” пільг, затверджених актами уряду чи Президента України.
- ✓ Особистих зв'язків. Цей канал достатньо розповсюджений, оскільки, на відміну від першого є значно менш “формалізованим”. Особисте сприяння державними чиновниками місцевих, податкових та інших адміністрацій, суб'єктивні рішення тендерних комісій тощо є вагомим фактором нищення конкурентоспроможних підприємств на догоду менш ефективним, але “ближчим” до влади. Сюди ж належить і знищення конкурентів руками близьких владних структур шляхом організації чисельних перевірок податкових та інших контролюючих органів. Якщо така ситуація зберігатиметься і надалі, то, зрозуміло, що про ніяку конкурентну політику в Україні говорити не буде сенсу, а низька ефективність економіки нашої держави обумовлюватиметься саме тим, що підприємці, які матимуть реальні конкурентні переваги на ринку, залишатимуться у програвші, поступаючись місцем тим, хто використовує обмежені суспільні ресурси значно марнотратніше;
- ✓ Політичний лобізм. Полягає в створенні, за допомогою тиску окремих політичних партій і груп на органи виконавчої влади, або ж шляхом прийняття ними відповідних законодавчих актів через свої парламентські фракції, сприятливих умов для діяльності “підопічних” підприємств чи галузей, і створення відповідних правових ускладнень для їхніх конкурентів.

Іншими причинами гальмування процесу реалізації конкурентної політики в Україні є:

- монополізація різних сфер суспільного та економічного життя, що залишилась у спадок від тоталітарного минулого і характеризується низькою ефективністю виробництва та “від'ємною” суспільною корисністю;
- неадекватні конкурентному порядку морально-етичні цінності більшості сучасних українських підприємців, викликані відсутністю належних духовних традицій щодо ведення підприємницької діяльності, стереотипним ставленням до себе з боку органів державної влади, відсутність у керівництва колишніх радянських підприємств відповідної культури ведення бізнесу в умовах відкритої конкуренції;
- відсутність відповідної теоретичної доктрини щодо повноцінного впровадження конкурентного порядку. Більшість вітчизняних вчених-економістів є вихідцями старої радянської школи “марксистських політекономів”, не здатних мислити категоріями порядків і розробляти цілісні доктрини, спрямовані на функціонування самоорганізованих ринкових систем ;
- гіпертрофовані функції контролюючих органів влади, які часто беруть на себе зобов'язання, що далеко виходять за межі, прийняті в соціальній ринковій економіці та притаманні конкурентному порядку. В Україні функціонує багато державних органів, які мають повноваження щодо перевірки, нагляду та штрафування підприємців. Можливості цих органів передбачені численними законами та нормативно-правовими актами. Часто це супроводжується відвертими зловживаннями з боку посадових осіб, створенням додаткових труднощів для підприємців, посиленням корупції. Подекуди чиновники мають вільний доступ до важливої ринкової та комерційної інформації, що в

умовах мізерного бюджетного фінансування відповідних органів влади та низьких зарплат автоматично стимулює їх до використання своїх повноважень з метою особистої наживи. Таким чином, надмірний державний контроль, який, по-суті, не сприяє більш чесній поведінці ринкових суб'єктів, спричиняє до активізації процесів створення кланово-олігархічних зв'язків влади і бізнесу, поширення тіньових схем, орієнтованих на відмивання “брудних” грошей і мінімізацію сплати податків;

- комунікаційні деформації та асиметрія інформаційних потоків, пов'язані з недорозвиненістю ринку інформаційних послуг і комунікацій. Більшість вітчизняних засобів масової інформації, в силу тих чи інших причин, як правило є заангажованими і подають інформацію під тим кутом зору, що є вигідним для їхніх фактичних власників. Дані про фінансовий стан і структуру акціонерного капіталу українських компаній складно отримати навіть через офіційні статистичні канали. Адекватність реальному стану справ тієї ринкової інформації, яка вільно обертається на ринку є, як правило, мінімальною, а ступінь її достовірності залишається відомим лише “вузькому колу” фахівців. Все це створює істотні проблеми для формування в Україні відкритого конкурентного середовища та реалізації концепції конкурентної політики, не кажучи вже про доктрину соціальної ринкової економіки.

Враховуючи описані проблемні зони вітчизняного ринку варто зупинитися на тих стратегічних орієнтирах формування в Україні конкурентного порядку, який забезпечить нашій державі поступальний рух в напрямі соціальної ринкової економіки і сталий розвиток в майбутньому.

По-перше, це вирішення політико-правових проблем, які полягають у запровадженні стабільної та чіткої системи нормативно-правового регулювання економічної та підприємницької діяльності на основі так званого конституювання конкурентного порядку з притаманними йому принципами і нормами ринкової поведінки. Така система, згідно канонів соціальної ринкової економіки, повинна носити стабільний характер, слугуючи своєрідним правовим фундаментом для всіх агентів ринкового середовища.

По-друге, проведення повномасштабної адміністративної реформи, спрямованої на створення адекватної системи органів державної влади та місцевого самоврядування. Основою цього процесу має стати практичне впровадження в Україні принципу субсидіарності та закріплення власних джерел фінансування і сфер повноважень для кожної з ланок адміністративної системи держави. Тільки в цьому разі існуватиме можливість зламати існуючий нині монополізм Центру і запровадити елементи конкурентної політики в структурі органів влади різного рівня. Лише такий підхід спроможний в перспективі створити надійний ґрунт для формування суспільного контролю за діяльністю владних інституцій та виникнення ефективної суспільної відповідальності підприємців.

По-третє, впровадження інституційних змін, пов'язаних із формуванням інфраструктури ринкового середовища, створенням дієвих інструментів фондового, товарного та ресурсного ринків, запровадженням ринкових індикаторів економічного розвитку у практику стратегічного планування суспільно-економічного розвитку. Адже нинішній етап глобалізації пов'язаний із формуванням постіндустріального, інформаційного суспільства. Для того, що громадяни почували себе гідно в умовах глобальної економіки ХХІ століття необхідно вже сьогодні запроваджувати відповідні елементи її цивілізованих форм. Без цього Україна і надалі залишатиметься в списку постійних “жертв” антидемпінгових розслідувань, боротьби з захистом інтелектуальної власності, а також втрачатиме своїх найбільш перспективних кадрів і фахівців галузей “новітньої економіки”. Для реалізації завдань, пов'язаних із реалізацією курсу на модернізацію

економіки, створення її надійної фінансової та інформаційної інфраструктури потрібно якнайшвидше відмовитись від догматичних уявлень про державну підтримку “старих галузей”, протекціонізму на користь неефективних виробників і перейти до ринкових індикаторів економічного розвитку на основі максимального використання само-регулюючих інструментів фондового та фінансового ринків.

По-четверте, поліпшення людського капіталу на основі викорінення рудиментарних форм постсоціалістичного мислення та моральних деформацій у суспільній психології, підвищення людської гідності, адаптації духовних цінностей вільного світу на український ґрунт, реалізації принципів свободи та індивідуалізму, соціальної відповідальності кожного перед суспільством загалом, ліквідації низької підприємницької культури та активності населення, “ідолопоклонства” перед владою, підвищення освітнього рівня суб’єктів ринкового процесу щодо принципів і засад функціонування конкурентного порядку та соціальної ринкової економіки.

Вказані напрями є тими головними орієнтирами, які покликані сприяти становленню в Україні конкурентного порядку і навколо яких можуть і повинні формуватись конкретні форми сучасної ринкової діяльності, підвищуватись ефективність функціонування окремих підприємств і загальна якість використання обмежених суспільних ресурсів, поліпшуватись якість людського капіталу та суспільна відповідальність підприємців, реалізовуватись національні та економічні інтереси держави, впроваджуватись інновації та інформаційні технології як чинники активної інтеграції України у світове господарство та глобалізовану ринкову економіку, а також як інструмент забезпечення нашої державі гідного місця у міжнародному поділі праці та конкурентній боротьбі на світовому ринку.

Тіньовий ринок України: проблема і можливості її усунення з погляду принципів соціальної ринкової економіки

Аналіз перспектив втілення концепції соціальної ринкової економіки на українському ґрунті виглядатиме неповним, якщо оминати увагою такий феномен, як тіньова економіка, про глибоке вкорінення якої в сучасній суспільно-економічній системі України знають навіть люди, далекі за родом своєї діяльності від економічних проблем.

У порівнянні з подібними явищами далекого і недавнього минулого (піратство, грабіжництво, контрабанда, работоргівля, торгівля наркотиками, алкоголем тощо) масштаби тінізації (ілегалізації) економіки України, проникнення цього явища у всі сфери суспільного життя, набули ознак системності, включаючи “приватизацію держави”, деформацію суспільних норм і соціальної поведінки населення як на національному, так і на міжнародному рівнях. Все це дозволяє розглядати ілегалізацію як якісно нове явище.

Категорія ілегалізації економіки

Нечіткість меж ілегалізації економічної діяльності, різноманітність її форм і методів зумовлює і “розмитість” сутності цього поняття. У науковому середовищі користуються термінами “друга економіка” (Г. Гроссман, 1977; Ф. Фельдбрюгге, 1989), “контрекономіка”, “неофіційна економіка”, “паралельний ринок”, “неформальний сектор” економіки (А. Портес, Й. Борош, 1988), “чорні” або “тіньові” ринки (Д. Баттерворс, 1994). Г. Гроссман визначає як критеріальні для “другої економіки” (“second economy”) такі вимоги до господарської діяльності: безпосередню орієнтацію на приватну вигоду і зв’язок з порушеннями чинного законодавства [1]. Зауважимо, що для планово-директивної економіки колишнього СРСР подібна дефініція мала зміст, проте для пострадянських країн з перехідною економікою вона видається обмеженою з огляду на цілу низку аргументів.

По-перше, вся економічна діяльність за умови ринкової орієнтації перехідної економіки має метою приватну вигоду. По-друге, в умовах несформованих інституцій ринкової економіки, насамперед законодавства, громадянського суспільства, самі “правила гри” у перехідних економіках можуть створюватися для отримання неекономічних переваг у конкурентній боротьбі. Остання теза стосується і визначення “неформального сектора” економіки, як: “будь-якої продуктивної і розподіляючої діяльності, що приносить дохід і яка відбувається за межами сфери суспільного регулювання на макросоціальному рівні” [4]. Поширення неофіційної економічної діяльності на сферу державного управління (“приватизація держави”) у перехідних економіках де-юре забезпечує дотримання формальних меж “державно регульованих ринків праці, капіталу і товарів” [4]. Тобто у сучасних умовах йдеться про значно ширшу категорію, яку ми називаємо “антисуспільною” або “асоціальною” економікою. Сутність “антисуспільної” економічної діяльності охоплює не лише незаконне (“ілегалізоване”) господарювання, а й здійснення економічних трансакцій у межах законодавчого чи нормативно-адміністративного регулювання, яке сформоване без урахування стратегічних інтересів розвитку соціуму – національного чи глобального співтовариства.

Таке тлумачення не заперечує й усталених підходів до класифікації видів “антисуспільної” економіки: (1) неформальна економіка або “економіка самозабезпечення” – діяльність, яка не обмежена і не заборонена законодавчо; (2)

іллегална економіка, звична економічна діяльність поза межами законодавчого “поля” (уникнення оподаткування, контрабанда, корупція, порушення валютного законодавства тощо); (3) “тіньова” “підпільна” економіка або “чорний ринок” – діяльність у сферах і галузях, прямо заборонених законом (торгівля зброєю, наркотичними засобами, людьми тощо); (4) “кримінальна” економіка, пов’язана з незаконним заволодінням майновими і немайновими правами на власність (розбій, крадіжки, вимагання, шахрайство тощо).

Передумови та чинники формування й експансії іллегалної та асоціальної економіки

Зрештою, перераховані види “звичної” тіньової економіки можна розширити, крім того, межі між ними знову ж не завжди можна чітко окреслити (для прикладу, торгівля військово-технічною продукцією, всупереч існуючим міжнародним угодам чи порушення прав зарубіжних суб’єктів інтелектуальної власності). Головне, що іллегалізація економічної діяльності виходить за межі національних економік, оформляється інституційно у глобальному масштабі і втягує у незаконну діяльність суб’єктів господарювання інших країн. Так, підприємець у Німеччині чи Португалії, керуючись економічною доцільністю, наймає нелегалних мігрантів, а банківські установи Швейцарії приймають готівкові кошти без визначення їх походження (за оцінками, лише банківська система США легалізувала за 90-і роки до пів трильйона доларів тіньових капіталів). Таким чином асоціальний (антисупільний) характер позаконної економічної діяльності на різних рівнях набуває всесвітнього виміру та інституційного оформлення у вигляді офшорних зон чи системи позабанківського руху фінансових ресурсів в терористичних організаціях.

Проблема іллегалізації економічного життя не є незнайомою й для розвинених економік. Для різних країн і етапів циклу їх економічного розвитку іллегална діяльність набирала від нейтральних до загрозливих для офіційної економіки розмірів. Неокресленість меж цього явища, складність виявлення зумовлює і неточність оцінок: від 2 до 15% офіційної економічної діяльності у Швеції, 3 – 19% у Канаді, 9 – 19% в Італії, 5 – 20% у США. Причому у періоди економічної депресії масштаби іллегалізації зростають, особливо у частині кримінального складника іллегалної економіки.

У колишньому СРСР розміри „другої” економіки оцінювалися приблизно в 10-50% від обсягів економіки „першої”, або 12-13% особистого доходу на одного мешканця країни [3]. Слід зазначити, що іллегална економічна діяльність охоплювала більшою мірою невиробничі сфери (торгівлю, послуги, громадське харчування), а також натурально-грошовий обмін і незаконне присвоєння колективної власності у сільському господарстві.

Як фактори, що детермінують неофіційну господарську діяльність фахівці Інституту Світового Банку [12] визначають: (1) високі податкові ставки і рівень суворості покарання за ухилення від оподаткування; (2) корупцію (хоча тут і робиться застереження щодо причинно-наслідкових зв’язків між цими явищами); (3) посилення мафіозного вимагання; (4) неможливість судового захисту контрактів і банківського фінансування бізнесу.

Загалом тіньова економіка відображається у двох площинах суспільної психології. З одного боку, як феномен макроекономічного порядку, що концентрує увагу обивателя на вплив іллегалізації щодо руйнування господарських пропорцій, викривлення фінансових потоків, спотворення етики бізнесу, загострення соціальних і суспільно-політичних проблем в державі тощо, а з іншого, як мікроекономічне явище, фіксоване у категоріях індивідуальної психології та світосприйняття окремих громадян. У цьому

сенсі тіньова економіка, а точніше ті дії, що стоять за нею, носять для пересічних громадян або характер аморальності та несприйнятності, викликаючи в них внутрішній опір і психологічний дискомфорт, або цілком природно засвоюються ментально і не розцінюються як щось недозволене чи асоціальне.

Показовим у цьому відношенні є ставлення до тіньової економіки українців і мешканців, скажімо, тієї ж Німеччини. Для рядового німецького обивателя, який виріс на ідеях, закладених у повоєнні роки концепцією соціальної ринкової економіки, незаконна (тіньова) діяльність, в переважній більшості випадків, є явищем аморальним. Для того, щоб до нього вдатися, необхідно мати перспективу неабиякого додаткового доходу, здатного покрити не лише фактичні ризики, пов'язані з порушенням закону, але і особистий психологічний дискомфорт, моральні незручності, докори сумління. Для пересічного ж українця, який сформувався на традиціях радянської моралі подвійних стандартів та “економічних міфів”, порушення закону є чимось природним. Адже діяти законно, значить іти в розріз із суспільною традицією, ставити під загрозу свою можливість “вижити” як таку. Вітчизняне законодавство, перекроєне зі старих радянських законів, є настільки суперечливим, що його послідовне дотримання здатне привести індивіда (а тим паче підприємця) до серйозних економічних і соціальних проблем. Якщо до цього додати суб’єктивізм чиновників різних рівнів, стає зрозумілим, чому в свідомості громадян так міцно вкоренився соціалістичний афоризм: “закон – що дишло, куди повернеш, туди і вийшло”. На жаль, так було колись, коли задекларовані права та обов’язки залишались лише “на папері”, а в реальному житті існували “рівні” і “рівніші”, одні могли безкарно порушувати закони, а інші, навіть суворо їх дотримуючись, потрапляли в тюрми і концтабори, так залишилось і надалі, коли тюрми переповнені бідняками, що вкрали по мішку картоплі, а чиновники із мізерною зарплатнею вибудовують вілли та роз’їжджають на шикарних іномарках.

В той же час, офіційна пропаганда, як і раніше, є непримиренною до таких ганебних явищ, як корупція організована злочинність, ухилення від сплати податків, фінансові махінації та кримінальні дії. Суспільство щоденно отримує концентрований “негатив”, пов’язаний з черговими “мафіозі” з числа високопоставлених державних діячів і політиків (порівняй з колишніми “ворогами народу”), з неминучим “перекладанням” на їхні плечі всіх проблем і негараздів, що перешкоджають нам рухатись до “світлої мети” – побудови ідеальної ринкової держави, в якій всі будуть рівні та багаті (порівняй з програмними завданнями КПРС).

Тож не дивно, що коли мова заходить про тіньову економіку, то у свідомості українського обивателя відразу спливає образ чогось фундаментально-негативного і неприємно небезпечного. Ці уявлення підсилюються тиражуванням з екранів телевізорів і зі шпальт наукових видань, з уст відомих політиків і вчених-економістів. Здавалося б, усе нормально і цивілізовано. Але це лише на перший погляд. Проблема в тому, що макроекономічні узагальнення упускають з виду багато деталей, які і виявляються визначальними у наявності та живучості феномену тіньової економіки в суспільному та ринковому просторі нашої держави.

В цьому сенсі, мікропідхід, на який спирається у своїй основі соціальна ринкова економіка, дає набагато чіткішу картину. Він, образно кажучи, за деталями вбачає загальну тенденцію розвитку, оцінює причинно-наслідкові зв’язки, передбачає можливі резонансні події, які з “висоти пташиного польоту” макроекономіки абсолютно непомітні.

Українське коріння тіньової економіки

В соціальній ринковій економіці тіньовий сектор є однозначним злом. Це пояснюється тим, що на мікрорівні ті суб'єкти, котрі ховаються в “тінь” своєю діяльністю підривають основи конкурентного порядку, виступають проти його головних цінностей: індивідуальної свободи, відкритої конкуренції, пріоритетності суспільних інтересів перед індивідуальними та груповими. Тобто, оминаючи закон, люди, задіяні в тіньовій економіці фактично протиставляють себе суспільній моралі, сприяють вкоріненню закритих кланово-корпоративних схем економічної поведінки. Не дивно, що основу цього сектора складають кримінальні структури та злочинні угруповання, з яким держава веде безкомпромісну боротьбу. Аналогічну аргументацію вітчизняні фахівці часто застосовують і щодо українського ринку. Але чи так це насправді?

В макроекономічному розрізі все абсолютно співпадає. Недоотримані до бюджету кошти знижують ступінь економічної потужності держави, скорочують потоки бюджетних асигнувань, ускладнюють роботу владних структур з виконання своїх соціальних функцій. В цьому сенсі є всі підстави оголосити тіньову економіку однозначним злом і офіційно затаврувати її як явище.

Але якщо проаналізувати проблему на мікрорівні, то висновки виявляться не такими вже й однозначними. Чому більша половина суспільства (а за даними окремих експертів обсяг тіньового сектора в Україні сягає 50-60% офіційного ВВП) “підриває” економічні устої держави, а по суті, діють асоціально? Чи не викликає це певної настороги? Чому не платять податків “маленькі українці”, які ще вчора ризикували своєю безпекою та свободою борючись за незалежну Україну? Чому ховаються від влади викладачі-репетитори, медики-приватники, митці..., які ще 10 років тому стояли на чолі “оксамитової революції”? Чому державні службовці, в переважній більшості не ототожнюють себе із владою та існуючим економічним порядком? Чому бізнесмени, які часто виступають меценатами і жертвують чималі суми на розвиток духовності та культури, не платять податків і воліють ділитися з рекетом, а не з владою? Чому, врешті рещт, самі представники вищих ешелонів влади і провладного бізнесу не афішують своїх капіталів і переходять їх на рахунках в закордонних банках?

Висновок один: українське суспільство не довіряє владі, воно вважає владу не спроможною виконувати покладену на неї функцію. Автоматично це означає і неприйняття існуючого економічно порядку. Тобто, влада опиняється поза суспільною легітимністю, провокуючи тим самим масову втечу в “тінь” значної кількості підприємців і пересічних громадян.

Принциповий момент: не слід ототожнювати владу з працівниками більшості державних установ і урядових структур. Як правило основна маса держслужбовців та урядовців на мають вирішального, а деколи й будь-якого впливу на формування нинішньої економічної політики (тому то вони і не асоціюють себе із владою).

До реальної влади належать люди, які обіймають ті пости у державних структурах, що дозволяють їм збагачуватися, всупереч нормам суспільної моралі, а також ті, хто своїми рішеннями, постановами та указами роблять це неморальне збагачення формально легітимним. Тому то існуюча в Україні правова база і сформований на її основі економічний порядок не сприймаються більшістю суспільства, а відтак ховатись “в тінь” від цієї “неморальної” влади видається цілком моральним.

Тобто, на відміну від західних демократій, устоїв соціальної ринкової економіки в Україні тіньова сфера підриває не основи відкритої конкуренції на догоду кланово-корпоративним інтересам, а навпаки, вимиває кошти з кишень “кланово-корупційної монархії”, підриваючи основи сформованої нею закритої економічної системи.

Фактично в Україні влада не виконує своїх завдань, а відтак, згідно ліберальних постулатів соціальної ринкової економіки, суспільство не повинно утримувати її за рахунок своїх податків. Владні інституції не працюють над вирішенням тих суспільних проблем, які не в змозі вирішити окремі підприємницькі структури чи громадські об'єднання, вона не захищає інтересів усього суспільства від руйнівних егоїстичних інтересів окремих осіб чи бізнес-груп.

Але це не означає, що “тіньова економіка” в Україні виконує лише благочинну функцію. Руйнуючи, з одного боку, закриту кланово-корпоративну систему, сформовану нинішнім владним режимом, з іншого боку, вона вкорінює у суспільну свідомість морально деформовані принципи підприємницької та економічної етики, фінансує кримінальний капітал, який набуває гіпертрофованого розвитку.

Вже сьогодні в Україні широко побутують стереотипні псевдокрилаті вислови про те, що, наприклад, перший мільйон – завжди крадений, а якщо батько – злодій, то син стане чесним бізнесменом, а внук – неодмінно меценатом (тут варто згадати Латинську Америку, де на подібній логіці виросло не одне покоління злодіїв, а їхні нащадки чесними бізнесменами так і не стали; рівень економічного розвитку цих країн також свідчить про безпідставність міфу щодо “неминучого економічного прогресу”, на який так часто посилаються представники української провладної еліти.

В нашій державі, через все глибше вкорінення вищеописаної кланової культури, вже практично сформувалась стійка недовіра пересічних громадян до міліції, яка сприймається ледь як не один зі структурних підрозділів злочинного світу, хабарництво в держструктурах, університетах, медичних закладах вважається, по суті, нормальним явищем, а злодійство набуває масового характеру.

Таким чином, вирішення проблеми тіньової економіки в Україні повинне полягати не стільки в боротьбі з нею, скільки в приведенні влади до цивілізованих принципів функціонування, включаючи цілі та засоби її діяльності. В цьому сенсі, саме соціальна ринкова економіка видається оптимальним варіантом подальшого розвитку.

Якщо позбавити владу її кланово-монополістичного характеру, і привести до керівництва державою людей, готових, як це і передбачає соціальна ринкова економіка, боронити суспільний інтерес перед індивідуальними чи клановими зазіханнями, на основі запровадження конкурентного порядку і відповідних принципів економічної політики, тоді проблема тіньової економіки буде достатньо швидко вирішеною.

Підтвердженням цієї тези є трансформаційний досвід повоєнної, посттоталітарної Німеччини, яка після запровадження конкурентних принципів соціальної ринкової економіки вивела з тіні значні обсяги існуючого на той час тіньового капіталу за максимально короткий період (окремі економісти стверджують, що це відбулось буквально за 1-2 дні після проголошення реформи).

Підсумовуючи цей розділ, хочеться навести ще одне узагальнююче порівняння. Соціальна ринкова економіка є тим типом економічного порядку, який не мислимий без конкуренції. З іншого боку, саме в конкурентному середовищі тіньова економіка скорочується практично до мінімальної позначки. Тому першочерговим засобом щодо вирішення проблеми тіньової економіки в нашій державі є ніщо інше, як послідовне впровадження конкурентного порядку в організм української економічної системи.

Література

1. Grossman G.A. Tonsorial View of the Soviet Second economy//Berkeley–Duke Occasional Papers on the Second Economy in the Second Economy in the USSR. Paper №4, 1985.–p.5.;
2. Grossman G. The “Second Economy” of the USSR // Problems of Communism. 1977. Sept.–Oct. – P.25-40.–<http://econ.duke.edu/~treml/e293/grossman> 293.
3. Feedbruge F.Y.M.The Soviet Second Economy in a political and legal Perspective //The Underground Economics. The Evasion and Information Distortion//Ed. By E. L. Feige. Cambridge etc. Cambridge University Press, 1989.–P.–297–238.
4. Portes A., Boroz J. The Informal Sector under Capitalism and State Socialism. A Preliminary Comperison//Social Justice. 1988. Vol.15. № 3-4. P.17–18.
5. Butterworth J. The theory of Price Control and Black Markets. Andershot etc. Averbury, – 1994,
6. Колодко Г.В. От шока к терапии. Политическая економия постсоциалистических преобразований.–М.:ЗАО «Журнал «Эксперт»», 2000.– 392 с.
7. Jonson S., Kaufmann D. Mc Millan J., Woodruffe. Why Do Firms Hide? Bribes and Unofficial Activity After Communism//Journal of Public Economics. Vol.76.June 2000. P. 495–520.
8. Cassel D., Cichy U. The Shadow Economy and Economic Policy in East and West . A Comparatives System Approach //The unofficial Economy consequences in Different Economic Systems/Ed.by S. Alessandrini and B. Dallago. Gower, 1987. P. 127–144.
9. Bhagwati J. Illegal transactions in international trade, New – York: NHP, 1974
10. Mendas M. Le poids de L’Etat et des administrations // Problemes politique et sociaux.– 2000.–№833.–P.7–12
11. Kramer J.La corruption politique//Problemes politiques et sociaux.–2000.–№833.–P.12-15.

Малі та середні підприємства в соціальній ринковій економіці: значення та можливості підтримки

Критерії класифікації підприємств

Усі приватні підприємства, що діють у ринковій економіці, характеризуються за трьома основними ознаками:

- за принципом приватної власності на засоби виробництва;
- за принципом автономії, згідно якого планування і здійснення економічної діяльності відбувається децентралізовано і спирається на автономні рішення господарюючих суб'єктів;
- за принципом ефективності виробництва, тобто спрямованістю на отримання прибутку, коли наявні у підприємства засоби спрямовуються на досягнення максимально ефективного результату.

Для більш ґрунтовної характеристики підприємств можна використовувати й інші критерії. У нашому випадку важливою є класифікація за розміром, коли кількісними характеристиками, в першу чергу, виступають чисельність працюючих на підприємстві та обсяг його річного обороту. Обидва показники застосовуються як в Європейському Союзі загалом, так і в Німеччині, хоча і з деякими відмінностями. За класифікацією Боннського Інституту дослідження середнього класу середнім вважається підприємство, на якому працюють до 500 працівників, річний обіг не перевищує 500 млн. євро, і воно є незалежним від великих підприємств та не входить до складу концернів. До малих належать підприємства, кількість зайнятих на яких становить від одного до 49 осіб, а річний оборот не перевищує 500 тис. євро.

Для Європейського Союзу шкала відповідних показників є дещо меншою. Так, малі та середні підприємства мають налічувати не більше 250 осіб, їх річний оборот не повинен перевищувати 40 млн. євро, баланс не може бути більшим ніж 27 млн. євро, а частка великих підприємств у капіталі сягати максимум 25 %. В додаток до кількісних показників, що характеризують величину підприємства, використовуються також і якісні критерії. В цьому сенсі середнє підприємство характеризується ще й тим, що його власником і керівником є одна особа. Отже, підприємець є одночасно власником, який відповідає своїм майном і несе повний економічний ризик. Дійсно, серед середніх підприємств переважають ті, де власник сам очолює підприємство. Так, в Німеччині частка таких підприємств складає 95 %. Лише 5 % малих і середніх підприємств мають найманих менеджерів.

Застосування такого критерію, як юридична форма підприємства, дозволяє визначити, до якої міри підприємець відповідає власним майном за свою економічну діяльність. Більшість малих та середніх підприємств мають лише одного власника (одноосібний підприємець, власник фірми), або існують у формі персональних товариств (відкриті торговельні товариства або командитні товариства). Лише близько 25 % підприємств мають форму товариств, учасники яких відповідають лише своїми внесками (наприклад, товариства з обмеженою відповідальністю).

Економічне та суспільне значення малих і середніх підприємств

Інколи можна почути думку, бачити сучасна ринкова економіка характеризується домінуванням великих концернів і невеликої кількості монополій та олігополій. Така точка зору є цілком хибною. Навпаки, в Німеччині та інших країнах Європейського Союзу ситуація є протилежною – малі і середні підприємства відіграють вирішальну роль у забезпеченні зайнятості, економічного зростання, інвестицій та впровадження нових технологій. Саме малі та середні підприємства становлять ядро економіки. В Німеччині існують близько 3,3 млн. малих і середніх підприємств, а також одноосібних підприємств у таких галузях як торгівля, ремісництво, туризм чи сфера послуг. Подібна ситуація спостерігається і в ЄС загалом: всього нараховується 14 млн. малих і середніх підприємств, які забезпечують працею більш ніж 60 % робочої сили.

Головні економічні функції малих та середніх підприємств

Сучасна економіка характеризується надзвичайно розгалуженим поділом праці (окремих виробничих процесів). Матеріально та просторово децентралізоване виробництво товарів і послуг являє собою складний процес застосування людської праці та матеріальних засобів. За останні десятиліття взаємозв'язки підприємств, які постачають складові частини та послуги одні одним стали більш складними. В умовах поглиблення поділу праці, забезпечення постійного підвищення ринкової ефективності виникає потреба в підвищенні ініціативності та підприємницької активності серед широких верств підприємств. Вирішальним для суспільства є заохочення підприємницького духу. "Підприємницький дух є способом мислення і процесом, що має на меті започаткування та розвиток економічної діяльності, яка поєднує в собі готовність ризикувати, творчий підхід, новаторство з професійним менеджментом в рамках нової або вже існуючої організації" (Комісія Європейських співтовариств, Зелена Книга. Підприємницький дух у Європі, Брюссель 2003, стор. 7).

Підприємництво потребує творчості, готовності ризикувати, здатності пристосовуватися до кон'юнктурних та структурних змін, чіткої спрямованості на конкурентну боротьбу (*spirit of competition*). Весь дотеперішній досвід функціонування соціальної ринкової економіки свідчить, що ці якості найяскравіше виявляються саме в середовищі малих та середніх підприємств з їхньою динамічною натурою. Свідченням цьому є велика кількість нових підприємств, що заснуються кожного року і намагаються втілити свої підприємницькі ідеї та інновації. Так, у 2000 році в Німеччині було засновано 472 тис. нових підприємств. Правда, за той же період було ліквідовано 294 тис. Проте, як і в минулі роки, сальдо виявилось позитивним.

З початку доби індустріалізації економіка Німеччини, як і інших країн – членів ЄС визначається саме середнім підприємництвом. В наш час з'явилося ще два чинники, які сприяють цій обставині. По-перше, це тенденція до передачі замовлень субпідрядникам (*outsourcing*), коли великі підприємства розміщують замовлення на самостійних малих та середніх підприємствах і потім купують у них комплектуючі частини. По-друге, структурні перетворення призвели до розширення сектора послуг. Особливо це помітно в таких сферах як торгівля, оздоровлення, культура, освіта та організація дозвілля.

Малі та середні підприємства мають вирішальне значення для ринку робочої сили. Більша частина зайнятих працює саме на підприємствах, що налічують від одного до 499 працівників. Такі підприємства створюють нові перспективні робочі місця. На них молоді люди в ході виробничого процесу, або під час спеціального навчання отримують знання та вміння, які становлять велику частину того людського капіталу, яким володіє суспільство. В західних регіонах Німеччини майже 80 % усіх зайнятих працює на малих

та середніх підприємствах. З початку 80-х років нові робочі місця (майже 2,9 млн.) були створені саме на малих та середніх підприємствах. На відміну від цього, на великих підприємствах Західної Німеччини, особливо тих, які мають понад 5 тис працівників, з 1980 по 2000 роки було скорочено близько 15% робочих місць.

Суспільна роль малих та середніх підприємств

Вільний економічний і суспільний лад потребує існування якомога більшої кількості приватних підприємств, котрі виступають в ролі опори та гарантії його еволюції. Ті особливі якості, які притаманні підприємцям, можна використати для вирішення політичних і соціальних проблем. Підприємці є головними діючими особами у розвитку так званих суспільних мезоструктур, тобто середньої ланки між державою та окремими підприємствами наприклад, між об'єднаннями підприємців та торгово-промисловими палатами. Тим самим робиться значний внесок у розвиток плюралізму та демократичності бізнесу.

Заснування підприємства є важливим засобом підвищення соціальної мобільності. Якщо здібні і готові ризикувати люди мають можливість виявляти себе у підприємництві і це не залежить від їхнього соціального походження, це приводить до побудови відкритого суспільства.

Велика кількість самостійних підприємств сприяє кращому розподілу економічної влади та контролю за нею. У процесі конкуренції такі підприємства перешкоджають і запобігають надмірній концентрації економічної влади у невеликій кількості потужних компаній чи в руках окремих суспільних груп. Тим самим малі та середні підприємства роблять свій внесок у контроль над політичною владою.

Заходи щодо підтримки малих та середніх підприємств

Досвід свідчить, що створення нового чи вихід уже існуючого підприємства на нові ринки супроводжується чисельними перепонами бюрократичного, фінансового, технічного та кадрового характеру. Тому на рівні Європейського Союзу та на національному рівні окремих його країн-учасників існує ціла низка спеціальних економічних програм, спрямованих на підтримку малих та середніх підприємств. В Німеччині існує навіть спеціальний термін – політика підтримки середнього класу. На рівні ЄС ця політика спрямована на підтримку підприємств в нових умовах функціонування внутрішнього європейського ринку та глобалізації.

У Німеччині в економічній підтримці підприємців-початківців та малих і середніх підприємств задіяна велика кількість інстанцій різних рівнів. З огляду на федеральний устрій країни підтримка організовується як на центральному, так і на земельному рівнях. Поряд з державою, підтримку надають торгово-промислові палати, ремісничі палати, профспілки, приватні та державні банки, ощадні каси, школи та вищі навчальні заклади. Підтримка малих та середніх підприємств відбувається за наступними п'ятьма головними напрямками.

1. Фінансове забезпечення

Для початкового фінансування та вкладення коштів у розширення виробництва підприємствам необхідний доступ до відповідних фінансових ресурсів. Проте досить часто вони стикаються з труднощами, пов'язаними з неможливістю надавати достатні гарантії за кредит, недостатньою розвиненістю ринку ризикового капіталу, небажання приватних банків надавати ризиковані кредити. Так, близько 20% малих підприємств в Німеччині скаржаться на труднощі з отриманням довгострокових кредитів. Загалом, малі та середні підприємства мають порівняно невеликий власний капітал (він складає

лише близько 12 % від їх балансової вартості). В Німеччині добре зарекомендували себе наступні способи забезпечення малих та середніх підприємств грошовими ресурсами:

- ✓ державна підтримка бізнесменів-початківців, яка надається у залежності від конкретних потреб підприємців. При федеральному Міністерстві економіки існує спеціальний банк даних (www.db.bmwi.de), який полегшує для усіх зацікавлених пошук підходящих федеральних та земельних програм і дозволяє подати заяву на отримання позички. Крім того, державою надається допомога на власний капітал або виділяються кредити державних банків на відкриття бізнесу (Дойче Аусгліяксбанк (www.dta.de), Кредитна установа для відбудови (www.kfw.de)), а також здійснюється фінансова підтримка щодо розробки нових продуктів і технологій або державне поручительство за надані кредити.
- ✓ Допомога на власний капітал, що виділяється наступним чином. У своєму банку підприємець може подати заяву на позичку для збільшення власної частки капіталу до 40% від суми запланованої інвестиції, при цьому власна його участь у згаданому інвестиційному проєкті не повинна бути нижчою ніж 15%. Кошти на цю позичку походять зі спеціального фонду, який було створено на основі "Плану Маршалла" 1949 року для повоєнної відбудови Німеччини. Це спеціальний державний фонд у німецьких марках, який використовується для видачі інвестиційних позичок. Всі формальності оформляються через банк, в якому обслуговується підприємець. Позичка видається на наступних умовах: максимальний розмір – 500 тис. євро; термін – 20 років, відстрочка платежів на 10 років, виплачується 96% загальної суми, відсоткова схема: перші два роки без відсотків, за третій рік – 3%, потім постійне зростання до 6% починаючи з шостого року, лише особиста відповідальність, експертиза заяви на отримання позички складається фахівцем, наприклад, аудитором.
- ✓ Кредити для бізнесменів-початківців. Для здійснення інвестицій та забезпечення обігових коштів щойно заснованого або придбаного підприємства підприємець через свій банк може оформити кредит з відповідного державного фонду. Цей кредит видається на вісім років і забезпечує до 75% суми інвестицій і до 100% обігових коштів. В якості варіанту фінансування можна навести такий приклад: максимальна сума – 2 млн. євро, термін – 10 років, відстрочка платежів максимум 2 роки, виплачується 96%, фіксована ставка – ефективних 4,9%, надання звичних банківських гарантій (в іншому разі можливе звільнення від відповідальності на 40% з одночасним підвищенням процентної ставки на 0,90%), банк, через який надається кредит, може стягувати до 0,5% від процентів за кредит в якості компенсації за ризик.
- ✓ З 2002 року існує нова програма підтримки бізнесу, яка передбачає надання мікропозичок за спрощеною процедурою через комерційний банк підприємця, за рахунок залучених коштів в сумі до 25 000 євро. Ця позичка призначена для здійснення інвестиції та забезпечення обіговими коштами в разі, коли підприємець не може дати гарантій повернення або вони недостатні. При цьому до 80% відповідальності беруть на себе Дойче Аусгліяксбанк та Європейський Інвестиційний фонд. Позичка надається на 5 років зі звільненням від платежів на перші 6 місяців і фіксованим відсотком за кредит. Банк, який видає кредит отримує фіксовані платежі за операції, що створює стимул фінансувати невеликі проєкти.
- ✓ Участь у капіталовкладеннях у молоді інноваційні фірми на стадії їх заснування ("Програма участі для молодих технологічних підприємств" (www.tbgbonn.de)). Ця програма розрахована на допомогу в початковій фазі діяльності підприємства.

Вона задовольняє потребу у капіталі при здійсненні невеликих проектів вартістю до 50 тис. євро і передбачає звільнення від відповідальності комерційного банку підприємця на 80%.

- ✓ Капітал, залучений від так званих “бізнес-ангелів” (www.business-angels.de). Приватні інвестори виявляють все більшу готовність надавати свій капітал та експертні послуги для підтримки бізнесменів-початківців. Члени родин та друзі також можуть надавати засоби для інвестицій. Одне міжнародне дослідження виявило, що неформальна фінансова підтримка при заснуванні невеликих фірм у п’ять разів перевищує обсяги формальної підтримки за рахунок ризикового капіталу банків (Комісія ЄС: Зелена Книга, стор. 13).

Заохочення інновацій

Завдяки консультативним та заохочувальним програмам розвитку підприємництва можна сприяти тому, що інноваційні продукти та технології можуть стати економічно вигідними для малих і середніх підприємств і конкурентноздатними на ринку. Для цього в Німеччині, де концепція соціальної ринкової економіки знайшла свого найяскравішого вираження, існує ціла низка спеціальних програм відповідної підтримки.

Програма "Інновація" (молодим технологічним фірмам та інноваційним бізнесменам-початківцям пропонуються різні варіанти фінансування розробки та виведення на ринок нових продуктів, технологій та послуг).

Програма "Співпраця з наукою", пов’язана з тим, що нові наукові розробки необхідно якомога швидше впроваджувати у виробництво у формі конкурентноздатних продуктів та технологій. Саме тому фінансово заохочується обмін новою інформацією і кадрами між наукою і виробництвом, створення інноваційних мереж. Пожвавлюється співпраця між малими і середніми підприємствами та науково-дослідними установами Німеччини та інших країн. В Німеччині існує програма EXIST, яка має на меті сприяння регіональному співробітництву між університетами, інститутами, підприємствами та іншими відповідними установами.

Програма "Технологічне консультування та навчання". В рамках цієї програми надається підтримка малим та середнім підприємствам при впровадженні ними нових технологій та форм організації роботи. Складовою частиною цієї програми є знайомство з досвідом роботи інших, успішних підприємств.

Ще одна програма підтримки малого та середнього бізнесу стосується користування електронною комерцією та новітніми Інтернет-технологіями. Підприємці можуть звернутися до 24 регіональних центрів з електронної комерції і отримати там необхідну інформацію, консультацію або ж пройти навчання.

Підтримка зовнішньоекономічних зв’язків

В умовах зростаючої взаємозалежності та інтеграції економік різних країн малі та середні підприємства мають добрі шанси з погляду розвитку зовнішньої торгівлі, прямих інвестицій і міжнародної кооперації. Для заохочення таких зв’язків та для підтримки експорту в Німеччині створено спеціальні програми. Вони спрямовані на збір інформації, встановлення партнерських контактів, вихід на іноземні ринки та страхування від пов’язаних з цим ризиків. Зокрема, можна навести такі програми:

- ✓ Федеральна агенція із зовнішньої економіки (www.bfai.de), яке збирає інформацію про різні країни, ринки та галузі і надає її за певну плату.

- ✓ "IXPOS" – портал, присвячений зовнішній економіці, на якому безкоштовно можна отримати інформацію про зарубіжні ринки, міжнародні тендери та заходи (www.ixpos.de).
- ✓ Сприяння в організації інформаційних та ознайомчих зустрічей з вітчизняними та зарубіжними підприємцями (30 – 40 заходів на рік), які покликані поліпшувати особисті контакти між підприємцями.
- ✓ Державні дотації малим та середнім підприємствам на участь у виставках та ярмарках за кордоном.
- ✓ Страхування експортних ризиків. Для здійснення експорту в країни зі складними та ризикованими ринки надаються так звані "Гарантії Гермеса" (www.hermes-credit.com). Цей вид страхування передбачає захист у разі ненадходження платежів за експортними операціями з економічних чи політичних причин. Малі та середні підприємства можуть застрахувати свої інвестиції від політичних ризиків в країнах, що розвиваються, країнах Центральної, Східної та Південної Європи чи СНД.

Сприяння освіті та підвищенню кваліфікації

Для забезпечення конкурентоспроможності малих та середніх підприємств важливе значення має рівень кваліфікації їхніх працівників. Останнім часом попит на висококваліфіковану робочу силу зростає швидше, ніж її пропозиція на ринку праці. Працівники мусять постійно пристосовуватися до нових економічних та технологічних процесів. Зважаючи на те, що часто не вистачає висококваліфікованої робочої сили, підприємці самі почали готувати для себе спеціалістів відповідної кваліфікації та спеціалізації. Так, у 1999 році на німецьких підприємствах проходило професійну підготовку приблизно 1,6 млн. осіб, що становило 5,8% усіх зайнятих. З цього числа 23,7% припадало на малі і 59,0% - на середні (від 10 до 499 працівників) підприємства. Таким чином, на малих та середніх підприємствах Німеччини проходять професійну підготовку майже 83% усіх осіб, що навчаються в професійно-технічних училищах в рамках дуальної системи (училище + виробництво).

Крім того, щороку до державних навчальних програм, що приймаються за узгодженням із соціальними партнерами і окреслюють цілі, зміст, вимоги та тривалість навчання включаються нові чи модифіковані професії, що дозволяє краще підготувати молодь до технічних та економічних змін. В якості прикладів можна назвати нові професії у галузі інформаційних та комунікаційних технологій, водного господарства, створення замкнених циклів переробки відходів, застосування концепції постійного навчання, в якій професійна кар'єра розглядається як постійний навчальний процес, що триває все життя.

Підприємці також мусять поліпшувати свої знання та вміння з менеджменту. Поряд з навчанням на відповідних семінарах корисними є й альтернативні форми освіти, наприклад, дистанційні курси та менторські програми, в рамках яких молоді підприємці можуть навчатися менеджерського мистецтва у більш досвідчених колег.

Поліпшення рамок умов підприємницької діяльності

В умовах соціальної ринкової економіки державна економічна політика має бути спрямована на створення передумов для заснування і успішного функціонування приватних підприємств. Необхідно сформулювати загальний позитивний клімат для підприємницької активності в державі. Привабливість підприємницької діяльності зростає, коли суспільство з належною повагою сприймає успіхи підприємців, має до них позитивне ставлення і з розумінням відноситься до можливих невдач. У цьому сенсі Німеччина має певні проблеми: у 2000 році частка самостійних підприємців серед усіх

зайнятих складала лише 11%, в той час як у середньому в Європейському Союзі цей показник становить 16%.

Основними напрямками поліпшення рамок умов підприємницької діяльності в соціальній ринковій економіці є:

- ✓ Забезпечення правової стабільності у всіх економічно важливих сферах суспільного життя. Особливо це стосується права власності, договірних права, податкового та трудового законодавства.
- ✓ Вплив на макроекономічні умови, який включає заходи, спрямовані на економічне зростання та суспільно-політичну стабілізацію.
- ✓ Скорочення бюрократичних процедур. Необхідно значно спростити процедури видачі дозволів, ліцензій на підприємницьку діяльність, кількість контролюючих інстанцій та обов'язкових формулярів. Правила реєстрації, які не враховують розміру підприємств, спричиняють до того, що дрібні підприємці зазнають неадекватного навантаження. За результатами опитування в країнах – членах ЄС 69% підприємців-початківців назвали заплутані адміністративні правила реєстрації бізнесу як фактор, що створює значні перешкоди. Замість трьох – п'яти інстанцій, що відповідають за реєстрацію підприємств, можна було б створити лише одну. Доцільно було б також ввести окремі правила для малих і середніх підприємств та передбачити надання їм адміністративних послуг. Ще один варіант – це введення жорстких строків реєстрації підприємств. Якщо такий строк не витримується, заява на реєстрацію підприємства автоматично вважається задоволеною. Загалом необхідно створити ефективні правила та процедури реєстрації. Потребують спрощення форми спілкування між підприємствами та адміністративними органами (наприклад, можна дозволити вести листування з державними органами електронною поштою). Дуже часто висловлюються побажання прискорити видачу дозволів на будівельні роботи.
- ✓ Ставки оподаткування, які дозволяють підтримувати конкурентноздатність підприємств. Необхідно забезпечити підприємцям можливість планувати свою діяльність на середньотермінову перспективу, а отже вони повинні знати розмір і динаміку податкового навантаження. Структура податкової системи, розмір прибуткового і корпоративного податків, а також податкове навантаження повинні враховувати особливу конкурентну ситуацію малих і середніх підприємств. Необхідно встановити однакові податки для підприємств, що мають одного власника і які є типовими у середовищі середніх підприємців, та підприємств у формі товариства власників.
- ✓ Модернізація ринку праці. Необхідно досягти розумного поєднання між гнучкістю, здатністю швидко пристосовуватись до нових вимог та соціальним захистом працівників. Варіантами вирішення цієї проблеми є більш гнучкі правила неповного робочого дня та строкових робочих угод, надання роботи безробітним за моделлю комбінованої зарплати, що дотується з державного бюджету, більш гнучкі правила при захисті від звільнення. Саме правила захисту від звільнення в Німеччині можуть слугувати уроком для інших країн. Коли підприємець змушений скорочувати штат співробітників через брак замовлень, зменшення обігу чи раціоналізацію виробництва, він мусить зважати на положення трудового і соціального законодавства, які вимагають від нього керуватися соціальними міркуваннями. Це означає, що він може звільнити лише того, для кого таке звільнення буде найменш болючим. Такий відбір за соціальними критеріями виявляється дуже складним і часто-густо суперечливим. Тому навіть в періоди поживавлення кон'юнктури підприємці неохоче приймають на роботу нових працівників. Таким чином, високі стандарти захисту від

звільнення, введені свого часу з огляду на соціальний захист, становлять нині перешкоду для прийому на роботу, тобто завдають шкоди безробітним.

- ✓ Надання другого шансу бізнесменам-початківцям. Коли людина вперше відкриває своє власне підприємство, вона виявляє сміливість та готовність ризикувати. Це заслуговує на визнання та повагу навіть тоді, коли перша спроба виявляється невдалою. Тому підприємці завжди мають право на другий шанс. Допомогти такому добросовісному підприємцю можна, наприклад, уведенням до закону про неплатоспроможність положення, згідно якого, за розумної економічної поведінки боржника, йому достроково списуються борги. Крім того, такому підприємцеві треба уможливити доступ до фінансових ресурсів задля полегшення заснування нового бізнесу.

На завершення слід ще раз наголосити на тому, що вирішальною передумовою для успішного заснування і діяльності підприємств є сприятливий суспільний та економічний клімат. Малим та середнім підприємствам необхідно надавати особливого сприяння у сфері фінансів, інновацій, орієнтації на зовнішньоекономічну діяльність, а також у підготовці та перепідготовці кадрів. Державні установи та приватні банки повинні при цьому керуватися принципом "починай з малого" (*Think small first*).

Замість післямови

Перед читачами цього видання неодмінно виникне цілком природне запитання: чи зможе Україна скористатися ідеями соціальної ринкової економіки при вирішенні своїх сучасних економічних проблем? Яким чином? З чого починати?

Не шукайте готових рецептів у цій книзі. Адже це не ставилося за мету у цій книжечці. Наше завдання полягало в тому, щоб спонукати читачів, які є професійними економістами чи політиками, або лише прагнуть ними стати, до творчого осмислення теорії і практики соціальної ринкової економіки Німеччини з метою її адаптування до завдань сьогоденної України. Але для цього нам потрібно сприймати соціальну ринкову економіку не як якусь універсальну модель, а як метод. А метод, як сказав один із філософів, - цінніший за відкриття.

На нашу думку, вирішальний вплив на здатність реалізувати українську соціальну ринкову економіку матимуть глибокі теоретичні знання та політичний досвід, патріотизм і віра у свій народ, вітчизняних ідеологів і стратегів ринкових перетворень. Сподіваємося, що наведені нижче полум'яні слова Людвіга Ерхарда, сказані ним коли він лише ставав на свою нелегку стежу, стануть джерелом натхнення для авторів майбутнього українського економічного "дива", яке, віримо, неодмінно настане завдяки спільним зусиллям розуму і волі та наполегливої праці всього українського народу.

ОСНОВА ЕКОНОМІЧНОГО ПОРЯДКУ – НЕ ПОЛІЦЕЙСЬКІ ЗАХОДИ

(Виступ по радіо, 8 грудня 1945 року)³

“На підставі багатьох спостережень я доходжу до висновку, що наш народ ще не зовсім усвідомив, в який економічний хаос вкинули його 12 років необмеженого панування націонал-соціалістів. І якщо я в цей вирішальний час, все ж таки, не відмовляюся взяти на себе відповідальність за економічну долю нашої землі, то це пояснюється моїм твердим переконанням в тому, що **ніяка економічна ситуація не може бути настільки безнадійною, щоби рішуча воля і чесна праця всього народу не змогли б справитися з нею, більше того, не відкрили би шлях до соціального благополуччя.**

Я не приховую своєї відданості ліберальній концепції економіки, проте існування вільного ринкового господарства пов'язане із передумовами, які в нас, в силу дефіциту майже у всьому, зараз відсутні. ... Я з радістю буду відкривати шлях енергії і особистій ініціативі всім, хто прагне досягнути більш високих результатів, але **ті, хто буде зловживати вільним господарством, добиваючись для себе вигоди хитрістю або обманом, знайдуть в мені непримиренного противника.** Вільна конкуренція як стимул і мірило ефективності передбачає вільний ринок з вільним ціноутворенням. З ряду причин в теперішній час не в нашій силі повністю відновити дію цих благодійних принципів, але цілком зрозуміло, що **до бажаного поживлення економіки ми прийдемо не через хаос сваволі, розпущеності і грубого користолюбства, а тільки з допомогою строгого економічного порядку, опертого на дисципліну всього народу.** Якщо ж в умовах, коли багато людей вимушені терпіти нестатки, хтось спробує уникнути обліку виробленої продукції з метою спекуляції і збагачення за рахунок свого народу, він не може розраховувати на поблажливість чи, тим більше, розуміння і справедливо понесе за свої дії заслужене покарання.

Якщо моральне розкладання набуває таких масштабів, що це викликає державно-політичні наслідки і навіть загрожує підірвати репутацію німецького народу в очах всього світу якраз тоді, коли необхідно всіма силами прагнути стерти ганебну пляму

³ Эрхард Л. Полвека размышлений: Речи и статьи. – М.: Руссико: Ордынка, 1993. с. 29-33.

трагічної дванадцятирічної епохи нашої історії, то **мовчання освідомлених** у цьому **обертається їх важкою провиною**. Мені ж як міністру економіки, на жаль, дуже добре відомо, що **різна наволоч, паразити і мародери рвуться до засобів виробництва і промислових підприємств, щоб жати там, де вони не сіяли**.

Тільки повернення назад може принести спасіння, і нам слід іти цим шляхом не тому, що ми вимушені поступати так, а тому, що ми цього хочемо, бо з моральних, і з економічних причин ми повинні зробити все, щоб повернутися в товариство народів.

Я закликаю до активного співробітництва всі конструктивні сили, які готові брати участь у відновленні господарства. Сам я буду робити усе, щоб об'єднати господарське управління і господарську практику. Якщо попередні можновладці з гарячими головами і холодними серцями вкинули народ у провалля, то **новий уряд Баварії з холодною головою, але з гарячим серцем, сприйнятливим до бід нашого народу, вживатиме всіх зусиль, щоб спочатку зробити терпимим, а потім покращити економічне становище. Ми повинні прагнути перебороти песимізм і летаргію, які загрожують паралізувати наші сили**. Саме тому сьогодні, ... якщо не в більшій мірі, ніж голови та руки, нам потрібні міцні серця, які всупереч усім перешкодам, наповнені вірою в те, що **наполеглива і невтомна праця всього народу, наша праця, може відкрити шлях до світлого майбуття**.